
A TUDOMÁNYOS TUDÁS ÁRAMLÁSÁNAK MINTÁZATAI MAGYARORSZÁGON, 1770-1830

„Államleírás állam nélkül”
A statisztikatudomány magyarországi előzményeiről*

’State-description without state’
The antecedents of statistical studies in Hungary

Dr. Bodnár-Király Tibor PhD

politológus, tudományos munkatárs

ELTE BTK Középkori- és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék

bokiti@gmail.com

Initially submitted September 30, 2018; accepted for publication October 30, 2018

Abstract

The study provides an extended picture about the reception era of the state sciences in 18th-century Hungary and claims that in this process the disciplines of historical-topography and geography played a more important role than it has been considered by earlier studies. The guideline of this reception process followed the ambiguous logic and confrontation of state visions, which delineated both the traditional view of state, based on the reappraisal of historical, legal arguments of the dualist structure of the independent medieval kingdom, and the new, administrative form focusing on the good governance (*Gute Polizey*) and the extensive understanding of state (*Gesamstaat*). Also, the conflict of the two conceptualizations of state provided the intellectual basis on which the Catholic and Protestant cultures of state sciences arised and developed throughout the 18th century. The article comes to the conclusion that by the end of the 18th century the two traditions became so isolated that by its methodology and argumentation the Catholic state-descriptions (Mihály Horváth, Honorius Novotny, Leó Szaitz, Jakab Ferdinánd Miller etc.) were less and less reconcilable with the Protestant authors’ geographies (János Tomka Szászky, Karl Gottlieb Windisch, Johann Matthias Korabinsky, Sámuel Bredetzky) and statistics (Sámuel Decsy, László Németh, Dávid Szendrey-Weress, Martin Schwartner, Dániel Ercei).

Kulcsszavak: statisztika, földrajz, topográfia, Bél Mátyás, Tomka Szászky János, Decsy Sámuel

Keywords: statistics, geography, topography, Matthias Bel, János Tomka Szászky, Sámuel Decsy

---

„Szándékomban állt Magyarország történetét megírni, amelyet statisztikának is neveznek, de rá kellett ébrednem, hogy akaratom ellenére más jött ki a kezeim alól. A munka folyamatában vettem észre, milyen sok minden hiányzik még, minthogy az erre a területre irányuló és kellően megformált publikációk száma igen csekély.”¹

---

* Jelen tanulmány megírását, a kutatások finanszírozását az NKFIH K_16 119 577 számú projekt tette lehetővé.

Bevezetés

Alábbi tanulmány a 18. századi államleírás kezdeti időszakát tárgyalja, ezzel együtt pedig azon dinamikák és diskurzushagyományokra koncentrál, amelyek a kutatást általánosan jellemző perspektivizmus következtében kiszorultak a szakirodalmi értékelésekből. Az államleírás magyarországi jelenlétét a vonatkozó vizsgálatok a protestáns oktatási intézményekben már az 1710-es évektől jelezték, míg a recepció újabb hullámát az 1780-as évek oktatási reformtörekvéseihez kötötték.² Az államleírás korai és az érett szakasza közé eső szerzőket illetően (Tomka Szászky János, Korabinszky János Mátyás, Karl Gottlieb Windisch stb.) azonban nagy a bizonytalanság. Ennek legfőbb oka, hogy a 20. századi vizsgálat általánosan a kora újkorban még ismeretlen, modern diszciplináris szempontok visszavetítésével igyekezte kialakítani a maga előtörténeti olvasatát a korszak tudományos törekvéseiről. Ennek következtében az értékelések csak ritkán reflektáltak egymás eredményeire, miközben az egyes szerzőkről párhuzamosan történettudományi, földrajztörténeti és statisztikatörténeti interpretáció is született. A kizárólagos ábrázolás elkerülése érdekében a szövegben a statisztika fogalom könnyű félreérthetősége miatt az államleírás kifejezést fogom használni. Államleírásról tehát általános értelemben a különböző diskurzushagyományok közös metszetét, azaz egy a felvilágosodás enciklopédikus-empirikus tudományképét vissztükröző, hibrid, egyúttal még képlékeny tudásterületet értek, amelynek fő feladata az állami képességek meghatározása és feltérképezése, és amelyhez – a kora újkori állam komplexitásából fakadóan – ekkor még a politikai (jogi), földrajzi és történeti (elő)ismeretek is hozzátartoznak. Az államleírás általános értelme ugyanakkor nem jelenti azt, hogy egy homogén jelenségről lenne szó. Mint ahogy az a tanulmány későbbi részéből kiderül, a 18. századi kortársak az államleírásról (*notitia rerumpublicarum*, *Beschreibung der Staaten*) ugyanis nemcsak statisztikát, hanem még igen gyakran történeti-topográfiát és politikai geográfiát is értettek.

A kifejtésben a tanulmány fontos kiindulópontját képezi az a tudománytörténeti belátás, hogy az államleírás (és a statisztika) egzakt megragadása – részben a kialakulatlanból fakadó puha és képlékeny diszciplináris kategóriák, részben pedig a formálódó statisztikai nézőpont következtében – olykor még a kortársak előtt sem volt mindig egyértelmű. További fontos tézise a tanulmánynak, hogy a 18. század során – az eltérő metodológiai és koncepcionális hagyományokra következtében – párhuzamosan fejlődik az államleírás katolikus és protestáns felfogása. Ennek értelmében az államleíró irodalom semmiképpen sem azonosítható a terézianus oktatási reformokban megfogalmazott politikatudományi, sem a göttingeni statisztika révén domináns pozíciót élvező protestáns államleíró irányzatokkal. Helyette – a lehetőségekhez mérten nagyobb figyelmet kell szentelni a katolikus (főleg jezsuita) szerzők műveire, akik a korai felvilágosodás időszakától kezdve az államiság történeti értelmezését közvetítik. Forrásaim a karlócai béke és az 1790-es évek közötti időszakban születő reprezentatív nyomtatott és kéziratos szövegek. A tanulmány fő állítása, hogy a korai államleíró irodalomban a 18. századi államiság olyan koncepciója bontakozik ki, amely jól jellemezhető az „államleírás állam nélkül” paradoxonnal. Ez a paradoxon ugyanakkor nem a kulturális import-export folyamatok elcsúszására, ütközésére vagy ellentmondásaira, hanem a peregrinációs útonvalakon érkező nyugati hatások és a többszintű, lokális kontextusok szinkronitására hívja fel a figyelmet. Ezt a konstellációt a korabeli politikai körülmények is megerősíteni látszanak. Mégpedig abban az értelemben,

---

¹ „Historiam Hungariae, quam Statisticam vocant, parabam scribere, cum mihi vel invito alia sub manu exiit. Observari in ipso operis decursu, quam multa nobis, in hac actorum publicorum paucitate, ad hanc rite formandam, adhuc desint.” Pray 1801: Ad lectorem.

² Mészáros István tanulmánya arra hívta fel a figyelmet, hogy az államleírás (az ő szóhasználatában „statisztika”) korai szerzőinek könyveiből (pl. Everhard Otto) és azok Tsétsi János (1650–1708) és Vétsei Pataki István-féle (?–1743) kompendiumaiból már 1713-tól előadásokat tartottak Sárospatakon, 1737-től pedig feltehetően Selmecebányán is. Mészáros 1958: 88–96.

hogy az ország török uralom alóli felszabadulásától kezdve az államleírás (*notitia rerumpublicarum*) elsődleges értelmezési keretét – szemben a németországi tendenciákkal – az empirikus tudományok (történelem, topográfia, geográfia), nem pedig Arisztotelész akadémiai diszciplínájának (*Politica*) megújítása jelenti. Ahhoz, hogy az államiság eltérő víziói és államleírások közötti interakciót pontosabban lássuk, érdemes röviden visszatérni a mottónak választott Pray György-idézethez.

Az államiság versengő koncepciói

Ahogy arra az idézet is felhívta a figyelmet, az államleírás vagy statisztika mibenléte még a 18–19. század fordulójának történetírói számára sem volt mindig egyértelmű. A *Historia Regum Hungariae, cum notitiis praeviis ad cognoscendum veterem regni statum* első kötetének előszavában található mondat elsősorban kritikai potenciája miatt került be Pray György (1723–1801) munkásságát tárgyaló historiográfiai hagyományba.³ A szöveghelyre már „naív vallomás”-ként (*naives Geständnis*) először Martin Schwartner *Statistik des Königreichs Ungern* című művének második kiadása hívta fel a figyelmet. Innen pedig Márki Hugó híres 1905-ös tanulmánya révén öröklődött tovább (Schwartner 1809: 5–6; Márki 1905: 29). Márki apológiába hajló műve fontos ösztönzést jelentett a 20. századi Schwartner kutatás számára. Nála Schwartner így nemcsak statisztikusként, hanem a statisztikai fejlődés ösztönzőjeként és formálójaként is jelen volt (Márki 1905: 7–9; Láng 1913: 67–89; Lukcsics 1914: 48–64; Kovacsics 1958: 98–124; Horváth 1966: 37–75; Horváth 1968: 4–8; Horváth 1957: 6–8, 10).⁴ Ahogy a schwartneri kritikai álláspontot sok helyen elfogadó Márki megjegyezte: „A Schwartner előtti egyéb statisztikusok rendszerint német írókat ültetnek át magyarba s iskolai használatra compilatókat készítenek. Egyesek [t.i. Pray] statisztikát akarnak írni, de tényleg »más jön kezükből«” (Márki 1905: 28). Schwartner egyébként magabiztos kritikai megjegyzéseire építve Márki így sok helyütt csak megismételte a szerző észrevételeit.⁵ Prayt követően így célkeresztbe került még a szervita Szaitz Leó (1746–1792) és az ex-jezsuita Horváth Mihály (1728–1810) is. A kritika tárgya itt is a túlzott történeti megközelítés volt. Míg Szaitzot csupán „mulattató időtöltésnek” minősítette, addig Horváthnak a földrajzot, történelmet, történeti hagyományokat, közjogi adatokat, elavult intézményrendszereket nem szisztematikusan tárgyaló műve szerinte arról árulkodott, hogy a szerző nem volt tisztában a statisztika (*Staatenkunde*) fogalmával (Márki 1905: 29). A kritizált szerzők körébe még a morva származású, piarista Honorius Novotny (1739–1802) két kötetét is bekerült, ahol hasonlóan az előzőekhez a történelmi, földrajzi és közjogi tudásanyag túlhangsúlyozása jelentette a problémát (Márki 1905: 30–31).⁶

Márki tanulmányának fontos hozadéka volt, hogy a schwartneri álláspont kimerevítésével egy fejlődéstörténeti perspektívát helyezett kilátásba, amely a modern statisztika előzményét a göttingeni (schwartneri) örökségben találta meg. Ezzel az állásponttal a későbbi történeti kutatás is azonosult. Ennek során azonban átsiklott a figyelem többek között afölött, hogy a schwartneri statisztikatudomány még egy másfajta koncepció szerint működött. A *Statistik des Königreichs Ungern* 1798-as első kiadásának

³ Pray könyve később a gimnáziumok és az akadémiák bölcsésztagozatai számára kötelező tananyaggá vált. Lajtai 2013: 192. A historiográfiai helyéhez ld. Hóman 2003: 355–357; Lischerong 1937; Gunst 2000: 157–162; Erős 2015: 71–74. A Pray György és Katona István kritikai történetírásának részletesebb ismertetését ld. Szabados 2006: 184–221.

⁴ Az állítás abban az értelemben is igaz, hogy a Márki által felvázolt fejlődési narratíva elemei visszaköszöttek a későbbi kutatásban. Vö. Láng 1913: 26–40; Horváth 1966: 13–23.

⁵ A Márki által átvett kritikai megjegyzések forrása nem az 1809-es második, hanem az 1798-as első kiadás volt. Ebben a műben a szerző a göttingeni statisztika kritikus szemzőjét érvényesítette és lényegében a század második felének valamennyi szerzőjéről véleményt formált. Ez a hangnem azonban a második kiadásra elhalkult, illetve leszűkülte és csak a lábjegyzetekben volt érzékelhető. Vö. Schwartner 1798: 27–33.

⁶ Schwartner által kritizált művekhez ld. Szaitz 1791; Szaitz 1793; Horváth 1790; Horváth 1802; Novotny 1798; Novotny 1800. Horváth tankönyvének előzményéhez ld. az *Introductio ad Historiam Hungariae critico-politicam* c. művet. Horváth 1770.

bevezetőjében a szerző Szaitz művét az elavult hivatkozások, többek között még a 17. századi topográfiaiakra visszatekintő Hübner-féle *Staatslexikon* miatt kritizálta. Horváth Mihály könyvét – tankönyv funkciójából fakadóan – ugyanakkor elismerte az első jelenkori Magyarország-statisztikaként, habár arra is felhívta a figyelmet, hogy mintha a szerző a statisztikai nézőpontot összekeverte volna a régi magyar közjegével.⁷ Schwartner kritikája mindemellett élesebb hangnemet ütött meg a katolikus tudományosság ex-jezsuita funkcionáriusaival szemben. Ítéletében feltehetően tehát jelen lehetett még a 18. század végére egyre inkább visszaszoruló felekezeti ellentét,⁸ akárcsak a német államleíró irodalom protestáns önképe.⁹

Schwartner megjegyzésének azonban volt egy további, számunkra fontos eleme, amely segíthet a Pray kapcsán felvetett probléma megválaszolásában. Schwartner bírálatában ugyanis egyértelműen reflektált az államiság eltérő felfogására. Vagyis, láthatóan tisztában volt azzal, hogy katolikus vitapartnerei még az államleírás régi, meghaladott felfogásából indultak ki, amely már fogalmi szinten is elkülöníthető volt a statisztikától. A régi és új államleírás, avagy régi és új statisztika problémájára Paul Streidl Gottfried Achenwallról (1719–1772) szóló monográfiájában is reflektált. Streidl szerint az európai felvilágosodás időszakában tapasztalt (át)politizálódás (*Politisierung*) az államtudományok két mérsékelt irányzatának: egy történeti-rendi és egy felvilágosult-jogállami államfelfogás kialakulását eredményezte (Streidl 2003: 10–13). Ha közelebről megvizsgáljuk ezt a két alternatívát, akkor azt láthatjuk, hogy a Schwartner által problematizált történeti-közjogi hagyományhoz való kötődés lehetett az a mögöttes magyarázat, ami miatt Pray – önreflexív módon – már nem statisztikaként tekintett saját művére. Az államleírások és az államiság összefüggéseinek felismerése és hangsúlyozása ezen a ponton azért is fontos, mert a korabeli magyarországi államiság kapcsán a politikatörténeti kutatás az alkotmányos és nemzeti fejlődést megalapozó történeti-közjogi tárgyalásmódot kanonizálta. Ezzel összefüggésben pedig az ettől eltérő, a jó kormányzás (*Gute Polizey*) és az adminisztratív állam (*Gesamtstaat*) koncepciója köré rendeződő pragmatikus, új államtudományos irodalom jelentőségére kevesebb figyelmet fordított.

Az államleíró irodalom érdekessége ebből a szempontból az volt, hogy gyakorlati oldalról, relatíve semleges strukturális tényezők, problémák (államformák, határok, föld és népesség stb.) felől igyekezte kialakítani a maga (alkalmazott) államiságképét. A magyarországi politikai gondolkodás történetét nézve ennek az alternatívának a látványos felfutása a 18. század utolsó harmadára tehető. Innentől tehát az államiság új megfogalmazása egyre fontosabb és vitatottabb részét jelenti az amúgy adat- és tényközlő műfajnak. Ugyanakkor az is ismert megállapítása a kutatásnak, hogy az adminisztratív államot jelölő *Staat / status*, az állam fizikai-politikai kereteit leíró *Land und Leute / comitatus et populus*, valamint a közjogi kereteket érintő *Reich / regnum* fogalmak konfrontálódása és összeegyeztetése már jóval az államleírás érett szakaszát megelőzően kezdetét vette. Az államiság szóbanforgó felfogásai közül az adminisztratív államot jelölő *Staat* a Habsburg állami, közigazgatási és oktatási reformmal vált a politikai gondolkodás alapkategóriájává. Fontos erőpróbáját pedig az 1781–1783-as józsefi közigazgatási reform, a kerületi rendszer 1785 és 1790 közötti működése, valamint az 1784–1787-es népességösszeírás jelentette (Szántay 2005; Miskolczi 2013). Az ország fizikai állapotát, határait és lakosságát tárgyaló történeti-topográfiai és földrajzi irodalom ehhez képest azonban már a pozsareváci békével (1718. július 21.) megszűnő török hadszíntért megelőzően, legkésőbb a Rákóczi-felkelés (1703–1711) időszakában, megjelent a

⁷ „sonst hat sich der Verfasser weder über den Begriff der Statistik überhaupt, noch über die Absicht und den Plan seines Werk's hinlänglich erklärt: aber deßwegen sehe ich auch den Zusammenhang des Ganzen nicht recht ein, und begreife nicht wie z. B. zwey ganze Kapitel *De Regibus iunioribus*, und *De Ducibus Hungariae* aus dem alten ungrischen Staatsrecht in die neueste Statistik übergegangen sind?“ Schwartner 1798: 32.

⁸ Utóbbiról a szerzőnek személyes tapasztalatai is voltak. Mint ahogy az egykori életrajzíró feltárta, Schwartner tudói ambícióinak és a Pesti Egyetemen való előrejutásának egyik oka bizonyíthatóan evangélikus hite volt. Vö. Lukesics 1914: 65–66, 72–76.

⁹ A protestánst tudományosságnak ezt a koncepciózus olvasatát csak megerősíteni látszik, hogy Schwartner a szintén evangélikus Bél és Korabinszky műveiről igazi statisztikaként beszélt. Schwartner 1798: 17–20.

magyarországi szerzők tájékozódásában.¹⁰ Mindebből előzetesen két következtetés szűrhető le az államléírás műfaji elsajátításával kapcsolatban. Egyrészt az, hogy az államléíró irodalom domesztikációja csak a rivalizáló államképzetek mentén volt lehetséges. Másrészt, az udvar érdekeit kiszolgáló új alternatíva elterjedése éppen arra világít rá, hogy az államiság és az államléírás kölcsönhatása a magyarországi kortársak számára sem kizárólag a történeti-közjogi felfogás felől volt értelmezhető.¹¹

A szóbanforgó történeti-közjogi államfelfogás korabeli rétegzettségéről reprezentatív képet nyújt az 1830-as évek magyar nyelvű szótár- és lexikonirodalma.¹² A főleg az 1826 és 1843 között megjelenő magángyűjtésekre épülő filozófiai-, tiszti-, mű- és törvényszótárakban a 18. századi hatások még élénken jelen voltak. Az államot jelölő *status* ekkortól fogva egyre kiterjedtebb jelzős értelmezéssel kezdett bírni, ennek azonban még nem volt része a század második harmadában kialakuló modern (elvont vagy absztrakt) államértelmezés.¹³ Az Eötvös József *Uralkodó eszméiből* is jól ismert *álladalom*, *állodalom* kifejezés főleg a *statistica* szócikk alatt tűnt fel, itt azonban még valós *állapotot*, *mibenléte*lt jelölt.¹⁴ Ehhez képest több, az államot és az államiságot átfogó vagy részeiben tárgyaló archaizmus is helyet kapott ezekben a szógyűjteményekben. Általános, hogy az ismertetések még a hétköznapi jelentésmezőt is bevonták (*állás*, *állapot*) az értelmezésbe, és csak ezt követően tárgyalták a konkrétabb politikai-közjogi jelentést. A magyarázatok három vagy négy fogalomhasználatot, jelentést adtak meg, úgymint *állapot*, *kar*, *mibenléte*l, illetve *állapot*, *kar*, *rend*, *ország*.¹⁵ Leszámítva az első, általános értelmet jól látszik, hogy ezek a szócikkek az államfogalom alatt még a történeti-rendi felfogáshoz közeli latin *status et ordines* és *regnum* kifejezéseket tárgyalták, amelyekhez a legtöbb szószerző külön magyarázatot fűzött.¹⁶ A magyar politikai, közjogi hagyományok felől nézve mindez persze nem volt meglepő. Mint ahogy azt Szijártó István kutatásai megerősítették, az országgyűléseken résztvevő nemesség participációja a hatalommegosztás régi, kialakult struktúráját vette alapul, ennek politikai erőforrását pedig a vármegyei nemesség központi kormányzattól való anyagi függetlensége biztosította (Szijártó 2010: 361–366). A vármegyei és országos politika fontosabb jogi szókészletének és kifejezésrendszerének így értelemszerűen a törvény és tiszti szótárakban is meg kellett jelennie. A Habsburg Monarchia tágabb kormányzatpolitikai keretei, valamint az állami adminisztráció és a kormányzati tevékenység hívószavai így látszólag kiszorultak az államfogalom régi jelentéséből. Helyette olyan kifejezésekben öltöttek testet, mint az *administratio*, a *Polizey* jelentésével átítatódott *politia*, illetőleg a birodalmi kormányzatot és az általános (abszolút) uralmat kifejező *imperium*.¹⁷ Ez a fogalomhasználat, ha nem is arányosan, de valamelyest jól

¹⁰ Ezt a periodizációt Reisz T. Csaba térképész-történeti kutatásai is visszaigazolták. Vö. Reisz 2002: 33–37.

¹¹ A történeti-közjogi államkép eszmetörténeti értelmezéséhez ld. Pocock 1957; Kontler–Trencsényi 2007: 179–180; Zászkaliczky 2015: 14–23; Miru 2015: 9–114. A közhatalom rendi dualizmusa felől összefoglalta Szijártó 2016: 12–25.

¹² A fogalomtörténeti megközelítéshez ld. Conze–Koselleck–Haverkate–Klippel–Boldt 1990: 7–74.

¹³ A modern állam kialakulásához Gill 2003: 1–32. A állam-egyház viszony 19. századi átalakulásához ld. Toews 2011: 603–648.

¹⁴ A hivatkozások alapján a kifejezés már Puky Károly 1830-as törvényszótárában is benne volt. Puky 1830: 207. Vö. még Puky 1831: 188; Phil.mű. 1834: 185; Törv.mű. 1843: 394. Az eötvösi politikai gondolkodás német államtudományos gyökereihez ld. Gángó 2006: 153–191.

¹⁵ A hármas felosztás érvényesült Pauly Károly tisztszótárában és Verseghy Ferenc *Lexicon Technicorum Terminorum*ában. Pauly 1827: 159; Verseghy 1826: 427. Míg a négy jelentés általánossá válása volt megfigyelhető Puky Károly-féle törvényszótárban, valamint a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott filozófiai és törvénytudományi műszótárakban. Puky 1831: 188; Phil.mű. 1834: 185; Törv.mű. 1843: 394.

¹⁶ A karok és rendekhez ld. Pauly 1827: 139; Puky 1831: 188; Törv.mű. 1843: 394. Az országhoz (*Reich*) ld. Törv.mű. 1843: 356; Verseghy 1826: 389. A filozófiai műszótár csak az állatok és a természet világa jelentéseket ismertette. Vö. Phil.mű. 1834: 167.

¹⁷ Az *administratio*hoz ld. Pauly 1827: 7; Phil.mű. 1834: 5; Puky 1831: 12; Törv.mű. 1843: 12–13; Verseghy 1826: 11–12. Az *imperium*hoz ld. Pauly 1827: 70; Phil.mű. 1834: 86; Puky 1831: 102; Törv.mű. 1843: 179; Verseghy 1826: 227. A *politia*hoz

mutatta a bécsi központi kormányzat és a magyarországi szervek között fennálló dualizmust. Az állam szűk fogalmán a kialakulófélben lévő magyar közjog továbbra is a politikai hatalmat konstituáló országalkotó részeket (karok és rendek, koronás fő stb.) értette, így minden más az államfogalom tágabb értelmezési mezejébe csúszott át.

Az államiság rétegzett fogalomkészlete a 18. század során alakult ki, míg a politikai, eszmei ösztönzést adó körülmények egészen az ország török uralom alóli felszabadulásáig (1687–1723) nyúltak vissza. Ekkor a Rákóczi-felkeléssel rögtön az államiság alternatív megfogalmazása is terítékre került, amelyet a szatmári békével helyreálló rendi alkotmány és a viszonylagos vallási tolerancia garancái konszolidáltak. Ennek ellenére az állam közjogi státusza továbbra is érzékeny pontnak számított (Kalmár 2012; R. Várkonyi 2012). Egy ilyen közegben az államleíró irodalom meghonosítását számos akadály nehezítette. Ahol az egyetlen gyakorlati esélyt a politikai érdekek kiszolgálása és a központi kormányzat támogatásának megszerzése, a politikai ellenzékiiséget képviselő vármegyei hivatalok irányába pedig egy patrióta érvkészlettel dolgozó tudományos perspektíva érvényesítése jelenthette. Mint az ismeretes, Bél Mátyás (1684–1749) és munkatársainak vállalkozása ennek a kritériumrendszernek több szempontból is megfelelt. Ugyan a Magyar Királyság átfogó leírása csak részlegesen valósult meg, Bélnek a pozsonyi evangélikus egyház tagjaként is sikerült megszereznie III. (VI.) Károly (1711–1740) támogatását. Ez a támogatás lényegében a *Kaiser und König* haláláig és az osztrák örökösödési háború kitöréséig biztosította a tizenegy vármegyeleírás öt kötetének megjelenését (Tóth 2007: 13). Ezt a munkát a számos pártfogó, valamint a katolikus egyház részéről is kimutatható segítségnyújtás ellenére a vármegyék többsége nem támogatta, a kötetek megjelenését jóváhagyásuk megvonásával, késleltetésével akadályozta. A Bél által összegyűjtött és szintetizált anyag a tanítványok és az egykori munkatársak révén egészen Vályi András 18. század végi vállalkozásáig hatással volt a magyarországi államleíró irodalomra.

Bél Mátyás és a történeti topográfia

Bél leírásait a legutóbbi időkig a statisztikatörténeti, történettudományi és történeti földrajzi kutatás is magáénak érezte.¹⁸ Míg az előbbieket Bél anakronisztikus módon a – csak 18. század második felétől létező – *Staatenkunde* korai művelőjének titulálták, addig az utóbbi a geográfia tudomány korai, nem geográfus képviselőjét látta benne (Láng 1913: 36–39; Hóman 2003: 348–351; Kovacsics 1958: 90–97; Horváth 1966: 14–16; Gunst 2000: 148–150; Fodor 2006: 26; Lajtai 2013: 105).¹⁹ Az ellentmondás alapját az adja, hogy a kutatásban a mai napig nem vált reflektált kérdéssé a *Politika*-gyökerű államleírás (*notitia rerumpublicarum*), a *Staatenkunde* és a kozmográfiai előzményekre visszatekintő történeti-topográfia közötti különbség.²⁰ Ahogy arra Tóth Gergely felhívta a figyelmet, Bél tudományos koncepciója minden bizonnyal sokat köszönhetett a hallei peregrináció időszakában (1704–1707) látott – és feltehetően eltanult

ld. Pauly 1827: 108; Phil.mű. 1834: 148; Puky 1831: 155; Törv.mű. 1843: 299; Verseggy 1826: 349. A fogalom szemantikájához ld. Knemeyer 1978: 875–897.

¹⁸ Bél geográfusi, statisztikus portréjához ld. Fodor 2006: 26–27; Márki 1905: 20–28. A történeti interpretációhoz ld. Haan 1879: 3–75, kül. 3–6; Szabados 2006: 172–183; Tóth 2015: 157–167. Ezúton köszönöm Tóth Gergelynek a dolgozat korábbi változatához fűzött javaslatait.

¹⁹ A kutatásban később kanonizálódó felvetéssel szemben Márki Hugó korai szövege már felhívta a figyelmet arra, hogy Bél leírásában a szándék ellenére nem érvényesült a statisztika korabeli szempontrendszere. Vö. Márki 1905: 26–27.

²⁰ A Márki szövegében már jelenlévő leíró-, kutatástatisztikai elválasztás a tudásterület 19. századi fejlődési irányának visszavetítéseként értelmezhető, amely a leíró államtudomány és a matematikai módszerekre épülő népesedéstan összeegyeztetését kísérte meg. Vö. Márki 1905: 108–122; Láng 1913: 41–58; Horváth 1963: 13–46. A hasonló szemléletet képviselő marxista megalapozású ún. „történeti statisztikai” kutatás módszertanához ld. Kovacsics 1957: 5–50. A hasonló fogalmi félreértéshez ld. a Dávid Zoltán és T. Polónyi Nóra *Az első magyar nyelvű leíró statisztika* c. kiadványát, amely a Bél Mátyás-féle vállalkozásban részt vállaló (győri) Kovács János esztergomi érsekségről készített topográfiáját adta közre. Kovács részvételéhez és műhöz ld. Kovács 1980: 8–19, 23–91; Török 2003: 162–163.

– államleíró műfajnak, ez azonban nem érvényesülhetett maradéktalanul a későbbi tervezeteiben.²¹ Bél ezeket 1718-ban (*Notitia Hungariae Antiquae, Mediae, Novae in libros tres divisa*) és 1723-ban is (*Hungariae antiquae et novae Prodromus*) átdolgozta, kiegészítette, egészen addig amíg kialakult a végleges *Notitia Hungariae novae historico-geographia* szerkezete (Tóth 2007: 41–53).²² Ezen időszak során a korabeli államleírás programját adó politikai, történeti és geográfiai szempontrendszer folyamatosan beszűkült, végül pedig címében is leegyszerűsödött a történeti-földrajzi ábrázolásra. Ez persze nem jelentette azt, hogy Bél a speciális leírásokban negligálta volna a politikai szempontokat (vármegyei szervek, tisztségviselők stb.), azonban tény, hogy a *Notitia Hungariae novae*-ből végérvényesen eltűnt az 1718-as verzióknak még szerves részét képező országos vagy általános (*generalis*) politikai leírás tervezete.²³ Ezzel szemben differenciálódott a magyar állam őstörténeti időszaka, akárcsak a *Notitia Hungariae novae* általános földrajzi vagy „természetrizsi könyve” (Tóth 2007: 45).

Az általános politikai leírás feladása és Bél alkalmazkodási stratégiája a feszült légkör és a sorozatos nehézségek ismeretében nem meglepő. Vállalkozását így inkább a kényszerű kompromisszum kísérte. A speciális részt adó, harmincnolc kéziratban maradt vármegyeleírás kötetei mind az adminisztráció (az adatszolgáltatás elmaradása, a kért oklevelek, információ visszatartása) következtében akadtak el. Bélnek emellett udvari utasításra tilos volt a vallás kérdéseit tárgyalnia (Tóth 2007: 146–149). Ahogy arra a *Notitia* történeti koncepciója kapcsán Tóth felhívta a figyelmet, ez a kompromisszum más téren nagyfokú kompatibilitást is jelentett. Bél a pozsonyi evangélikus egyház tagjaként (korlátozottan) hozzáférhetett a jezsuita történétírók forrásgyűjteményeihez, ezek számos eleme pedig tervezetein is átütött.²⁴ A Bél-féle történeti-topográfiai anyag intellektuális keretét a politikai helyzet bizonytalansága egy másik módon is meghatározta. A visszahódított területeken ugyanis a földrajzi, politikai határok és a közigazgatás nem állt automatikusan helyre. Az erről való pontos információ közlése azonban még a központi kormányzati és a vármegyei köz- és magánérdekeket egyaránt sértette. Ennek törésszerűt a *Notitia Hungariae novae* ugyancsak nem megvalósult Erdély-leírása példázta, ahol a szerző kényszerűségből néha még a középkori állapotokat megjelenítő terminológiát használta.²⁵ Ezek alapján tehát feltételezhető, hogy *Notitia Hungariae novae* koncepcióját erős szálak fűzték a korszakban meginduló topográfiai szemléletű államleírásokhoz. Ennek reálpolitikai feltételei pedig az ország török uralom alóli felszabadulásával teremtődtek meg (Reisz 2002: 37–38).

A történeti topográfiát a kutatás hagyományosan Philipp Clüver (1624–1629) *Introductio in Universam Geographiam, tam veterem, quam novam* (1624) posztumusz munkájáig vezeti vissza, amely szimbolikusan is lezárja a Sebastian Münster-féle kozmográfiai-chorográfiai időszakot (Fodor 2006: 70). A szerző korábbi írásai, mint a *Germaniae antiqua* (1616), a *Siciliae antiqua duo libri* (1619) vagy a *Sardinia et Corsica antiqua* (1619) eredményei ebbe a későbbi könyvbe is bekerültek. A múltértelmezés

²¹ Tóth disszertációjában Bél gondolkodásának lehetséges előképét kutatva még a *Notitia novae* és Johann Andreas Bosius *Introductio generalis in Notitiam rerumpublicarum orbis universi* (1676) c. műve közötti szerkezeti hasonlóságra hívta fel a figyelmet. Tóth 2007: 31–35. Későbbi tanulmányában revideálva álláspontját az önálló fogalomalkotásra, az egyéb országleíró munkákkal, valamint az utazási, apodémikus irodalommal (*ars apodemica*) való párhuzamot emelte ki. Tóth 2015: 161.

²² Bél vállalkozásának modern kritikai kiadásához és fordításához ld. Bél 2001; Bél 2011; Bél 2012; Bél 2014; Bél 2016; Bél 2017; Bél 2018.

²³ Tóth szerint ezt Bél először egy különálló politikai, genealógiai-címertani könyvvel akarta pótolni, végül egyes részeit (kormányzati szervek, országgyűlés) Pozsony város leírásába illesztette be. Tóth 2007: 44–45. Ld. Árva vármegye példáján (*Membrum Posterius Politicum de Incolis, Magistratibus, et Illustribus Familiis, Comitatus Arvensis*) Bél 2011: 67–78.

²⁴ A *Collectio scriptorum Hungaricorum* és a *Scriptores rerum Hungaricarum* kapcsán ld. Tóth 2011: 179–180; Tóth 2013: 611–616. Gróf Eszterházy Imre (1664–1776) hercegprímás az érseki levéltárat nyitotta meg a tudós előtt. Bél további segítségére voltak még a pozsonyi ferencesek. Rajtuk kívül további katolikus egyházi támogatót nem tárt fel a kutatás. Tóth 2007: 105–106.

²⁵ A Temesi Bánság, Szlavónia, illetve a határőrvidékek újraszervezésének eseteihez ld. Tóth 2013: 143–163.

itt azonban még a geográfia keretein belül maradt, ami azt jelentette, hogy Clüver az egyes leírásokban egymástól elválasztva tárgyalta a régi és az új földrajzot.²⁶ Az első fejezetben felvezetett fogalmi problémák (hosszúság, hajózhatóság, hónapok, a Föld felosztása stb.) arra utaltak, hogy geográfiájának célja a földgolyó átfogó (általános és speciális) leírása volt, a történeti tudásanyag bevonása tehát ezek alapján még nem lehetett szempont (Vö. Clüver 1629: 11–45). Más volt a helyzet azonban a mű későbbi kiadásával, amelyek még a 17–18. század fordulóján is közkézen forogtak. Ezek közül az egyik legelterjedtebb a Johannes Buno kartográfus (1617–1697) tábláival kiegészített 1664-es változat volt, amelynek az 1697-ben megjelent aktualizált kópiája Johann Friedrich Heckel (1640–1715) és Johannes Reiske (1641–1701) révén további jegyzetekkel egészült ki. A kiadó által beillesztett ajánlásban pedig már szerepelt, hogy a geográfia haszna a történelemmel való kapcsolatban határozható meg (Clüver 1697: Dedicatio). A mű kontextusa tehát alig fél évszázadon belül lényegesen átalakult és alkalmazkodott az újabb elvárásokhoz. Ez alapján feltételezhető, hogy a topográfiai leírás és a *historia* összeegyeztetése már a szerző 1622-es halálának időszakában is az országleírásokkal szemben támasztott elvárások között szerepelt. Innentől a földrajzi, politikai és történeti leírások tehát külön-külön már nem bizonyultak elegendőnek az országleírásokban. Ezt bizonyítja az evangélikus Martin Schödel (?–?, 1630 után) *Disquisitio historico-politica, de regno Hungariae* (1629) című munkája is, amely a magyarországi őstörténeti vonatkozások kiegészítése mellett egy teljesebb leírás tervezetét is tartalmazta.²⁷ A három tudásterület összeillesztésének igénye a korabeli egységes enciklopédikus tudáskép karakteréből következett, amely a 17. század során egyre inkább elfogadott normává kezdett válni. A 17–18. század fordulóján született *historico-geographica* leírások így már a Magyarországot is ebben a tudománytörténeti tradícióban igyekeztek ábrázolni. A kutatás ebből az időszakból számos katolikus szerző művét ismeri, amelyek Bél vállalkozását megelőzve, hozott anyagból, hasonló módszerességgel próbálták rögzíteni az ország politikai-földrajzi helyzetét.

A meginduló térképészeti felmérést, ezzel pedig az ország határainak hivatalos kijelölését udvari utasításra Luigi Fernando Marsigli hadmérnök (1658–1730) és Johann Christoph Müller (1673–1721) térképész végezte el (Reisz 2002: 33–35).²⁸ A központi megrendelésre készülő, hivatalos felmérésekhez képest a geográfiai diskurzus már egy évtizeddel korábban, a Bécsi Egyetem tanári pozícióját is betöltő jezsuita tudós, (kis-hevesi) Hevenesi Gábor (1656–1715) I. Józsefnek ajánlott *Parvus Atlas Hungariae* (1689) című művével kezdetét vette. Hevenesinek a geográfia, a topográfia és a térképészet irányait felvonultató rövid munkája demonstratív, kevésbé tudományos célokat szolgált (Hevenesi 1976: 4). Az általános geográfiai, topográfiai módszerek ismertetése, az országrészek, vármegyék és egyházkerületek felsorolása után külön indexben adta közre a földrajzi hosszúság és szélesség megadásával az ország (nem teljes) helységnévjegyzékét, illetve az ezeket szemléltető harmincnegyzet rajzolt vaktérképet (Hevenesi 1976: 5–14, 14–19, 19–50). Hevenesi művéhez hasonlóan a századforduló időszakában jelent meg Hidi Gergely (1674–1705) a magyarországi nevezetesebb városok, antik történetét tárgyaló topográfiája (1701), amelyet később Timon Sámuel (1675–1736) 1702-ben kiegészített a jelenkori történettel, és

²⁶ Pannónia példájánál a szerző külön részletezte a tartomány múltját, és régi lakosságát, majd csak ezt követően tért rá a Magyar Királyság időszakára. Ld. Clüver 1629: 196–200.

²⁷ Utóbbi tervezet (*Graphis futurarum causarum et iconographia effigierum*) a földrajzi részt Clüver nyomán írta volna le, az anyagot pedig a *causa materia* és a *causa forma* skolasztikus címkék alá rendezve ismertette. Schödel 1630: Q2–Y2. A tervezet létezésére korábban felhívta a figyelmet Tóth 2016: 58. A mű történeti vonatkozásait elemezte Uo.: 57–64. A munka rövidített változatához ld. a *Respublica et Status regni Hungariae* (1634) c. művet, amely az Elsevier kiadó komparatív politikatudományi sorozatában (*Petites Républiques*) jelent meg. A műre felhívta a figyelmet és a neozstoikus politikai hagyomány felől elemzte Teszelszky 2011: 97–105.

²⁸ *Marsigli később hat kötetben megjelent művéhez ld. Danubius Pannonico-mysicus: observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis, perlustratus et in sex tomos digestus (1726).*

amelyet 1718-ban pedig Szerdahelyi Gábor (1660–1726) újra kiadott.²⁹ A korabeli jezsuita kiadványok közül kiemelkedett Michael Bonbardi (1683–1729) a hivatalos udvari álláspontot rögzítő 1718-ban megjelent, majd 1750-ben újra kiadott *Topographia Magni Regni Hungariae* című műve.

Bonbardi könyvének első kiadása már az ország valamennyi részéről és vármegyéjéről tartalmazott leírást. Magát a könyvet a szerző III. (VI.) Károly császárnak ajánlotta. A mű habár a clüveri topográfiát követte, egyértelműen egy történeti tudásanyagot mozgatott. A felosztás logikája alapján az első rövid szakasz az ország régi földrajzát tárgyalta, ezt követte az új Magyarország (*Hungaria Moderna*) vármegyéinek és fontosabb településeinek leírása (Bonbardi 1718: 1–40, 41–187). A mű továbbá reflexió alá vonta a középkori királyság országrészeit is (Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Bosznia, Szerbia, Bulgária, Kunország, Halics, Lodoméria, Erdély). Tartalmi és terjedelmi értelemben is érzékelhető bővülést azonban a munka 1750-es második kiadása hozott, amelyet a *Theresianum* természet-, polgár- és nemzetközi jogi tanára, Johann Baptist Piker (1750? előtt–1800? előtt)³⁰ jelentetett meg átdolgozott formában. Az ifjú József koronahercegnek ajánlott topográfia előszavában Piker elismerte Bonbardi első kiadásának hiányosságait, így az igazgatási kerületek, vármegyék, városok tekintetében számos kiegészítést tett a kötetben (Bonbardi 1750: Praefatio). Az ország régi topográfiáját tárgyaló rész is meghosszabbodott. Új elemként tűnt fel az antik pannóniai népek leírása, a hármass leszármazás, illetőleg a keresztény államalapítás narratívái (Bonbardi 1750, 1–88). Piker átdolgozása emellett metodológiai értelemben is reflektált a topográfiai leírás határaitra, amelyet az *ichnographia*, a *sciagraphia* és a *geographia* fogalmainak bevonásával tett explicitté (Bonbardi 1750: Praefatio). A történeti, topográfiai, illetve kerületi-igazgatási (politikai) anyag tekintetében aktualizált kiadvány kevéssé különbözött a piarista Bajtay Antal (1714–1775) – szintén a koronaherceg számára összeállított – történeti és statisztikai tankönyveitől.

A didaktikus célt (a kormányzásra való felkészítést és a birodalom megismerését) szolgáló kéziratos munkák koncepciójukat tekintve szoros kapcsolatban álltak egymással. Míg az *Arcana Hungariae Historia* öt kötete a magyarországi államiság történetét a hun-avar-magyar eredettől Mária Terézia uralkodásáig foglalta össze (ÖNB HAD Bibl. Pal. Vind. Cod. 4067–4071),³¹ addig a *Statistica Regni Hungariae*ben a kor közjogi-politikai és kisebb részt topográfiai tudásanyaga (Magyarország és a hozzá tartozó tartományok, népessége, kormány és igazgatási formája, polgári állapota és igazgatása) jelent meg.³² Utóbbi tankönyv emellett a rivalizáló államiságképzetek Mária Terézia idejére (1740–1780) kialakult kompromisszumos felfogását is tartalmazta. Bajtay érvelése a *regnum* és a *Reich(staat)* összeegyeztetésekor azon alapult, hogy az abszolút hatalom legitimációs erejét tagadva (jog)történeti példákkal igazolta a középkori Magyar Királyság autonómiáját. Ennek érdekében szó szerint idézte a

²⁹ Az 1718-as Szerdahelyi-féle kiadás a következő városok ismertetését tartalmazta: Buda, Székesfehérvár, Veszprém, Kassa, Komárom, Körnöcbánya, Debrecen, Eperjes, Galgóc, Kőszeg, Győr, Lőcse, Kismarton, Nagybánya, Besztercebánya, Nyitra, Pozsony, Pécs, Sopron, Esztergom, Szokolca, Trencsény, Nagyszombat, Nagyvárád, a mellékletben Szent György, Csanád, Gyöngyös, Munkács, Óvár, Pest, Zsolna, Szakmár, Visegrád. Szerdahelyi 1718. Timon Sámuelnek 1734-ban jelent meg az önálló országleíró topográfiája. Az *Imago Novae Hungariae* első részét az *Imago Antiquae Hungariae* antik időszakot átfogó történeti-kritikai kötete foglalta össze. Szinnyei szerint a két kötetnek 1735-ben, 1754-ben és 1762-ben is voltak még kiadásai. Vö. Timon 1754. A műveket röviden ismertette Fodor 2006: 24. Timon forráskritikai felfogásához és historiográfiai helyéhez ld. Benei 2017: 53–59.

³⁰ A biográfiai adatok megadása nélkül említi Meusel 1810: 428–429.

³¹ Bajtay kéziratban maradt műveiből számos kivonat maradt fent. Jelen dolgozathoz a bécsi Österreichische Nationalbibliothek Handschriften und alte Drucken gyűjteményében őrzött teljes másolatokat használtam. A keltezését illetően egyedül a történeti munkával kapcsolatban van adat, amely M. Schäffer 1902-ből származó jegyzetei szerint egy 1758-as változatról készült 1800-ban. Ezúton köszönöm a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára munkatársainak, Koltai Andrásnak és Székér Barnabásnak a kéziratok elhelyezésében nyújtott segítségét.

³² Korábban felhívta rá a figyelmet Láng 1913, 40. Mészáros István tanulmánya pedig a földrajzi részek forrásaként Tomka Szászky János *Compendium Hungaricae geographicum*-át jelölte meg. Mészáros 1958: 99.

Német-római Birodalom oszthatatlanságát és elidegeníthetlenségét kimondó 1566-os deklaráció szövegét. Majd ezt analógiaként használva azt állította, hogy: „*A Német Nemzet Szent Birodalmának tartománya semmilyen mértékben nem elajándékozható vagy megváltoztatható. Ennél fogva Magyarország autonómiája is egy és állandó, azaz egyetlen külföldi felségnek sem alárendelt.*”³³ Bajtay kéziratosa művei monográfiája szerint 1754 és 1757 között készültek el, a tanítás pedig a koronaherceg elhúzódó betegsége miatt 1759-ben vette kezdetét (Miskolczi 1914: 16–23).

A század első felében született jezsuita és piarista kiadványok két szempontból is a történeti-topográfiai szemléletű államleírás fontos dokumentumainak tekinthetők. Egyrészt – ahogy arra Fodor Ferenc monográfiája felhívta a figyelmet – ez az irodalom a korabeli tudományosság reprezentatív szintjét képviselte. Másrészt a tudományosságnak ez a formája a friss felmérések hiányában ekkor még nagyrészt a középkori királyság történetéből hasznosíthatónak vélt adatokra épült, miközben egyszerre próbált alkalmazkodni az újabb topográfiai-geográfiai trendekhez és az változó politikai körülményekhez (Fodor 2006: 27–41). Ez az irány a katolikus oktatási intézményrendszer (piarista, majd nagyszombati) megújításával sem szakadt meg, habár a filozófia és a természettudományok terén új alapokra került. Fodor jelezte, hogy a topográfiára is nagy hatást gyakorló új természettudományos szellemiséget a század második felében egy új értelmiségi generáció (Maximilian Hell, Jászlinszky András, Adányi András, Ivancsics János, Reviczky Antal, Bertalanffy Pál, Horváth János, Makó Pál, Molnár János, Sajnovics János stb.) kezdte el képviselni (Fodor 2006: 28). A professzionalizálódó hivatalnoki kar és a statisztikai tanszék felállítása azonban az államleírás szemléleti átalakulását eredményezte. Vagyis az addigi történeti-topográfiai tárgyalásmódról a hangsúly fokozatosan áttevődött az Achenwall művével egységesülő analitikus, protestáns, német statisztika szempontrendszerére. Ahogy azt a század második felében önálló statisztikakönyvekkel jelentkező szerzőknél (Horváth Mihály, Miller Jakab Ferninánd, Szaitz Leó, Pray György, Honorius Novotny) látható volt, az államiság történeti-topográfiai megközelítése, egyfajta reziduumként, a közben lezajlott szemléleti, módszertani megújulás ellenére is szerves része maradt az államleírás katolikus felfogásának.³⁴ Ezzel szemben a hazai protestáns közeg kulturális helyzetéből fakadóan ez idő alatt más utat járt be.

Tomka Szászky János (1692–1762) és az új geográfia

Az államleírás protestáns nézőpontjának kialakulásában nagyobb hangsúlyt kapott a fejletlen intézményi háttér, a *peregrinatio academica* kultúrája, a kül- és belföldi tudományossággal való kapcsolattartás, illetve a tudás közösségépítő funkciója. A választott hivatás szempontjából elsősorban a polgári-értelmiségi foglalkozást üző lelkész-prédikátorok, orvosok, nevelők, iskolai tanítók és földmérő-térképészek tekinthetők a topográfiai-geográfiai könyvek szerzőinek. Ez a kulturális gyakorlat a 18. század során a felekezeti ellenségeskedés háttérbeszorulásával és az 1781. október 25-én kihirdetett türelmi rendelettel változott meg. Innentől kezdve az állami, vármegyei hivatalok és az egyetemi pálya is elérhetővé vált számukra. A tolerancia és az állami cenzúra teremtette visszafogott légkör hatása a század második felében pedig a popularizációs piac (hetilapok, folyóiratok, kalendáriumok, térképek stb.) csatornáit is megnyitotta előttük.

Ahogy azt a Bél-kutatás is jelezte, az országleírás műfajának már a 17–18. század fordulóján is volt protestáns referenciája (Kovacsics 1958: 82–89). Ebben az értelemben Bél vállalkozásának egyik

³³ „daß solche Landschaft den Heiligen Reich deutschen Nation in nichts verwandt oder zugethan seyn. Constant igitur Hungariae Autonomia una, etim perio alieno, haud abnoxia Majestas.” ÖNB HAD Bibl. Pal. Vind. Cod. 13792: 17. A művet ismertette Miskolczi 1914: 116–119.

³⁴ Az ennek módszertani háttérét adó bollandista, erudita, majd kritikai történeti hagyományt a modern historiográfiai kutatások Hóman Bálint tanulmánya óta a történetírás professzionalizálódásában játszott progresszív szerepe felől szokták értékelni. Vö. Hóman 2003: 335–357; Gunst 2000: 139–165; Soós 2014: 227–250; Szabados 2014: 203–225. Ebben a közegben egy kritikusabb álláspontot képvisel Erős 2015: 69–74.

fontos forrásszövegét minden bizonnyal a később birtokába is került Parschitius Kristóf-féle (1643–1713) vármegyeleírás kézirata képezte. A végső változatát 1702 és 1705 között elnyert *Comitatus Regni Hungariae*ban a teológus végzettségű, majd a wittenbergi és rostocki peregrinációt követően a körmöcbányai és besztercebányai evangélikus iskolákban is tanító Parschitius az ország hetvennégy történeti vármegyéjének leírására törekedett (Lakatos–Zombori 1980/1981: 223–224).³⁵ A mű topográfiai programja a földrajzi és történeti megközelítést követte, célja pedig a háború tépázta magyarországi vármegyerendszer fekvésének, városainak, mezővárosainak, várainak, hegyeinek, vizeinek és történetének leírása volt (Lakatos–Zombori 1980/1981: 227). A követett módszer a szöveg felépítésében is érvényesült, azaz a szerző külön tárgyalta az ország általános és speciális leírását, amelyeket a teljesen még nem helyreállt vármegyerendszer és a hiányzó adatok következtében csak a középkori királyság elnevezéseivel tudott megragadni.³⁶

Lakatos Pál és Zombori István tanulmánya a szerzőt a felső-magyarországi evangélikus értelmiség tipikus tagjaként írta le, akik a 17. század során Selmecbánya, Körmöcbánya, Besztercebánya, Lőcse, Eperjes, Késmárk, Bártfa, Rózsahegy, Pozsony iskoláiban szocializálódtak, majd a németországi peregrinációt követően a szülőföldre visszatérve gyakran a helyi intézményrendszerben találtak tanítói, lelkészi vagy városi hivatali állást. A külföldi diákok egyetemjárásának kutatásaiból jól ismert életstratégia a korszakban több család esetében generációkon átívelően érvényben maradt. Ebbe a társadalmi csoportba nemcsak Bél, illetve az ő tágabb tanítványi köre és munkatársai, hanem még a 18. század második felében működő magyarországi protestáns értelmiség java része is beletartozott.³⁷ A *Notitia Hungariae novae* vállalkozás kapcsán így megemlíthető az összesen huszonhárom vármegye, illetve a Jász és a Kun kerületek leírásában segédkező, teológiát tanult geográfus-térképész, Matolai János (1691/1692–1738? után), illetve a térképészet oldaláról bekapcsolódó, az altdorfi és jénai egyetemet megjárt egykori tanítvány, Mikoviny Sámuel (1698–1750), későbbi udvari kamarai mérnök is.³⁸

A Bél-féle történeti-topográfiai vállalkozás geográfia irányába történő kimozdításában meghatározó szerep jutott a közeli munkatársnak, Tomka Szászky Jánosnak.³⁹ Mint ismeretes, a *Notitia Hungariae novae* geográfiai anyagát összefogó *Compendium Hungariae geographicum* (1753), valamint a hozzá tartozó térképeket a szerző már Bél halálát követően jelentette meg (Tomka Szászky 1753).⁴⁰ A könyv eredeti szerkezetét megtartó, Pozsonyban és Kassán kinyomtatott 1779-es harmadik kiadás bevezető fejezete ugyanakkor jelezte, hogy az ismeretlen kiadó majd három évtized távlatából milyen irányból közelítette meg a Bél-féle topográfiai örökséget. Miközben a mű tartalmi értelemben továbbra is a magyarországi vármegyék és kerületek egyre pontosabb megragadását célozta, a bevezető részben már feltűnt a geográfia modernebb felfogását képviselő büschingi megközelítés. Az új

³⁵ Parschitius életútját röviden összefoglalta Lakatos–Zombori 1980/1981: 221–222. Részletesebben ld. Zombori 1980/1981: 113–120. A mű rövid ismertetéséhez Tóth 2007: 36–37.

³⁶ A mű a szerző száműzését követően, a wittenbergi tartózkodás időszakában született, ezért a vallás kérdésében a cenzúra nem jelentett külön akadályt. Lakatos–Zombori 1980/1981: 228.

³⁷ Bél segítőihez és munkatársaihoz ld. Tóth 2007: 65–128.

³⁸ A jelenséget Tóth Árpád társadalomtörténeti kutatásai megerősítették. Tóth 2017: 113–114. Matolai kapcsán a biográfiai adatokat vö. Tóth 2007: 75–77. Matolai közreműködését tárgyalta Tóth 2007: 74–86. Mikoviny Sámuel életútjához és térképész, mérnöki tevékenységéhez ld. Deák 1987; Török 2011. A Bélhez fűződő kapcsolathoz Török 2003; Tóth 2007: 122–127.

³⁹ Szászky emellett továbbra is foglalkozott az ország általános történeti-földrajzi leírásával. Erről árulkodik a Magyarországot és a hozzá tartozó részeket a történeti eredettől tárgyaló vázlatos *Conspectus introductionis in notitiam regni Hungariae c.* munka is. Ld. Tomka Szászky 1759: Ad lectorem.

⁴⁰ A mű szerzője azonban nem Tomka Szászky, hanem Bél Mátyás fia, Bél Károly András volt. Erről ld. Reisz 2003; Tóth 2007: 94. Az 1750–1751-ben megjelent történeti térképek és az *Introductio in geographiam Hungariae antiqui et medii aevi* (1781) modern kiadásához és magyar nyelvű fordításaihoz ld. Tomka Szászky 2004.

metodológia átvételét már az előszó egyértelművé tette. A topográfiai anyag pedig ennek megfelelően élesen elvált az ország népességének tárgyalásától (nyelv, vallás, tudomány, tevékenység, pénz stb.) (Vö. Tomka Szászky 1779: Praefatio, 1–44). Tomka Szászkyknál ez a geográfiai fordulat már korábban is kitapintható volt. Erről a Bél előszavával (*erudito lectori*) megjelent 1748-as *Introductio in orbis hodierni geographiam* című munka árul el többet.⁴¹

Az európai tudományosság vérkeringésébe is gyorsan bekerült mű a földgolyó országait leíró speciális és általános geográfiát is tartalmazta (Tomka Szászky 1748: *Ad studiosos geographiae*).⁴² Jelen tárgyalásmód szempontjából azonban fontosabb, hogy a földrajz tanulmányozása iránt érdeklődők számára (*Ad studiosos geographiae*) huszonnégy pontban foglalta össze a geográfia fogalmi jellegzetességeit. Ennek során eltávolodott az 1–3. pontoknál ismertetett kozmográfiai, a régi-közép-új idők szerinti, az állam természeti-polgári (*naturali atque civili Status notitia*) és az egyes tartományi leírások (*Historia regionum particulari*) követésétől is (Tomka Szászky 1748: *Ad studiosos geographiae*). Helyette a 4–8. pontokban a geográfiaírás három irányát (*cursus*) különítette el egymástól. Az első az új geográfia (*Geographia Nova*), amely egyedül a jelen állapotával foglalkozik. A második a földgolyó fizikai jelenének megragadását irányozta elő, amely összefonódott a régi és a középidejű geográfiai tagolással. Míg a harmadik a régi, közép és új geográfiát egészítette ki az országtörténet, a természet, a városok, a vallás és a tudomány helyzetével (Tomka Szászky 1748: *Ad studiosos geographiae*). Tomka Szászky saját művét az első csoportba sorolta, ahol külön foglalkozott a matematikai (földmérés), fizikai (felszíni formák) és politikai geográfiával (állam, honi, polgári, hadi, vallási, tudományos állapot) (Tomka Szászky 1748: 6–36). A munka nagyobbik felét kitevő speciális leírásban elsőként az európai országok helyzetét, majd Ázsiát, Afrikát, Amerikát vette végig. Utolsóként pedig még kitért az ismeretlen földekre (északi és keleti), illetve a függelékben a Szentföldre is. Az *Introductio* metodológiáját és koncepcióját tekintve szorosan kötődött a németországi geográfiai megújuláshoz. A módszertani bevezetőt tartalmazó általános részben (Pars I. Generalis) a hivatkozott szerzők között gyakran tűnt fel Philipp Clüver, Johann David Köhler, Johann Baptist Homann (1664–1724), Christoph(orus) Cellarius (1638–1707), Andreas Götz (1698–1780) vagy Johann Hübner neve. A peregrináció időszakát 1717 és 1724 között Jénában töltő Tomka Szászky műve részben ugyanakkor a Bél-féle történeti topográfia folytatásaként is értelmezhető (Tóth 2007: 100). Erre utalt az is, hogy a frissebb referenciák ellenére a németországi diskurzus megújulása csak a 18. század második felében következett be. Másrészt a szerző publikációi és tervezetei között továbbra is szerepelt a történeti-topográfiai leírás és a térképészet. Az újabb geográfia-fogalom megjelenése tehát az átstrukturálódás kezdetét jelentette, amely minden egyéb (történeti, politikai) leírást alárendelt az új földrajzi megismerésnek. A 18. század második felének diskurzusaiban a geográfia értelmezése ezen a széles konceptualizáción alapult. Ez az átfogó, a természettudományok felívelésével elterjedő nézőpont ugyanakkor ösztönözte is a statisztika fogalmi átvételét. Ennek következtében a statisztika első lépésben összemosódott a (politikai) geográfiai leírással. A két műfaj szétválasztására pedig – az állami és oktatási reform bevezetésével párhuzamosan – csak az 1770-es évek második felében megjelenő munkákban került sor.

Decsy Sámuel és a 18. század második felének geográfiai-statisztikai diskurzusa

A 18. század második felében kibontakozó geográfiai-statisztikai diskurzusban a hagyományos értelmiségi szerepek mellett egyre több lapszerkesztő, újságíró tűnt fel. A műveiket német, latin, de egyre inkább magyar nyelven is publikáló Karl Gottlieb Windisch (1725–1793), Johann Matthias Korabinsky

⁴¹ Bél felvezetése a méltató hangnem és tiszteletkörökön túl egy átfogó geográfia-történeti tanulmányt takart, amely a tudásterület történetét az antik kezdetektől egészen a kortárs jezsuita topográfia-ig foglalta össze. Vö. Tomka Szászky 1748: Praefatio.

⁴² Büsching hivatkozásaiba Bonfini és Istvánffy mellett Báltól a *Notitia novae*, a *Prodromus* és Tomka Szászky *Introductio*ja is bekerült. Ld. Büsching 1754: 21–22, 44. Az *Erdberschreibung* Magyarország-leírásához ld. Uo.: 898–1068.

(1740–1811), Decsy Sámuel (1742–1816), Görög Demeter (1760–1833), Vályi András (1764–1801) és a náluk is fiatalabb Karl Georg Rumi (1780–1847) annak az egyre szélesedő szerzői körnek voltak a tagjai, akik a korai felvilágosodás időszakában kialakult szocializációs utakat követve rácsatlakoztak a német geográfiai és államleíró kultúrtranszferekre, visszatérve pedig jelentős publikációs tevékenységet folytattak. Közülük Korabinsky és Görög az újságírói működés mellett térképészeti, térképkiadói munkásságáról is ismert volt a korban.⁴³ Windisch, Decsy és Görög pedig az újságjaikban megkísérelték az államleírás populáris regiszterbe történő meggyökereztetését is.⁴⁴ Az új értelmiségi generáció geopolitikai beágyazottsága eközben a felső-magyarországi Pozsony vonzáskörzetéből a kedvezőbb sajtóviszonyokat működtető központi kormányzati székhellyé vált Bécsbe tevődött át. A megjelenő művekre mindemellett jellemző volt, hogy a statisztikai szempontrendszer – ha egyáltalán reflektáltta vált – még a geográfiai leírás kiegészítését szolgálta.

Windischnél és Korabinszknél éppen ezért jelzésértékű volt, hogy a hagyományos topográfiai (*geographische-historische*) jelzők mellett újra megjelent az önálló politikai leírás. Fontos kiemelni, hogy az újabb szövegek elsősorban a polgári és tudományos érdeklődés, valamint a népszerűsítő irodalom körébe tartoztak és gyakran egy-egy kiadói vállalkozás részeként működtek, amelynek így fontos szempontja volt a kiadási költségek fedezése is. Éppen ezért – habár a szerzők többnyire ismerték – az akadémiai tudományosság több jellegzetes eleme is eltűnt ezekből a munkákból. Szerzőik a német populáris filozófia képviselőihez hasonlóan – a változó minőség ellenére – az érthető és transzparens kifejezésmódokat keresték, ennek érdekében pedig számos esetben leegyszerűsítésekkel éltek. A populáris regiszter egyben azt is jelentette, hogy a szerzők a fordításokra és más szövegek kompilatorikus átvételére a tudásközvetítés rendszereként tekintettek. Ennek során tehát nem a hagyományos tekintélytiszteltet, hanem a kivonatolt ismeretek érthetősége, fogyaszthatósága került a fókuszba. Részben ennek is betudható, hogy a kifejtésből így legtöbbször kimaradt a mű egészére vonatkozó módszertani reflexió.⁴⁵ Ennek a szerzői felfogásnak két eklatáns példáját Karl Gottlieb Windisch és Decsy Sámuel munkássága jelenítette meg.

Windisch műveiben a topográfiai-geográfiai hagyományok és az újabb fogalomhasználat keveredése formailag megőrizte a geográfia primátusát. A *Politisch-geographisch und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn* (1772) című mű előszavában a szerző megjelölte fő forrásait. A történeti részekhez (*Fünftes–Achstes Hauptstück*) a jezsuita Pray György és Palma Károly Ferenc (1735–1787) munkáit⁴⁶ használta, míg a geográfiai szakaszban (*Erstes–Viertes Hauptstück*) és a vármegyeleírásoknál Bél műveire támaszkodott. Szakított azonban Bél történeti-topográfiai tárgyalásmódjával, amelyet elavultnak minősített, helyette pedig már politikai alkotmányról beszélt, habár ez alatt nemcsak az országos, hanem az egyházi ügyeket is értette.⁴⁷ Az 1780-ban két kötetben megjelent *Geographie des Königreichs Ungarn* az 1772-es változat bővített és pontosított (újra)kiadása volt, amelyhez a szerző egy határozottabb topográfiai koncepciót csatolt. Fogalmi szempontból a könyv magát a büschingi geográfiai szóhasználat értelmében *Erdbeschreibung*ként definiálta, amelyhez a

⁴³ A térképészeti tevékenységüket összefoglalta Reisz 2002: 50–53. Göröghöz ld. még Zvara 2016: 80–91.

⁴⁴ A kor kultur- és sajtótörténetéhez általánosan ld. Kosáry 1996; Kókay 1979; Kókay 1983. Windisch törekvéséről ld. még Seidler 2003: 67–115. A magyarországi megjelenéshez ld. Windisch 2008. Decsy újságírói pályájáról Bodnár-Király 2015b: 31–33. Göröghöz Zvara 2016: 52–72.

⁴⁵ A problémát Decsy Sámuel példáján ld. Bodnár-Király 2017b: 179–184.

⁴⁶ Az irodalomjegyzék az 1772-es változatban nem kapott helyet. Az 1780-as átdolgozott, kibővített verzióban azonban már megtalálható volt. Vö. Windisch 1780: 96–98.

⁴⁷ „In der Geographie hat man außer dem Mathias Bel, keinen andern, weil sie alle voller Unrichtigkeiten sind, und auch diesen nur, was die Eintheilung des Landes betrifft, gebrauchen können, die Topographie aber, da sich diese seit den Zeiten dieses berühmten Mannes merklich geändert, völlig neu ausgearbeitet, welches auch mit der Staatsverfassung geschehen ist.” Windisch 1772: Vorbericht. A hivatkozott rész a mű második fejezetét jelölte, itt Windisch valóban az ország politika alkotmányát és jogi státuszát ismertette. Uo.: 15–32.

Helytartótanács révén térképek is készültek. Windisch nem titkolta, hogy az új könyvvel a geográfiát szerető olvasóközönségnek kívánt kedveskedni (Windisch 1780: Vorbericht). A topográfiai anyagot szolgáltató, változó hosszúságú vármegyeleírások elé azonban bekerült egy a korábbiaknál lényegesen hosszabb bevezető szakasz, ahol már az Anton Friedrich Büschingnél (1724–1793) és Tomka Szászkynál is látott felosztás érvényesült. Azaz a szerző elválasztotta egymástól a földrajzi, fizikai és politikai (népesség, vallás, rendek stb.) leírásokat (Windisch 1780: 3–96). Windisch geográfusi gyakorlata a későbbi művekben már nem változott. Az 1780-as vállalkozás harmadik megkésett kötetét jelentő Erdély-geográfia pedig csak megismételte a politikai és történeti anyag földrajzi célú felhasználását (Windisch 1790). Ez ugyanakkor a geográfiai megközelítés korlátaira is rámutatott.⁴⁸

A statisztika terjedésének időszakában a földrajzi művek publikálása nem jelentett szükségszerű visszalépést. Ennek oka, hogy a 18. század során az államleírás történeti-topográfiai ábrázolásmódja vált meghatározóvá. Az új statisztikai megközelítésnek tehát a geográfiai tárgyalásmóddal kellett versenyeznie, nem pedig fordítva. Az ország (a vármegyei határok, az igazgatás, valamint a diéta) közjogi, igazgatási és földrajzi kereteinek elbeszélése a század elején még kifejezetten hiánycikknek, a megbízhatóbb katonai felmérések (főleg térképek) eredményei pedig államtitoknak minősültek. A polgári célú kiadás nagyobb méretekben csak a század második felében indult meg. Ez egyben azt is jelentette, hogy az országról (*regnum*) és az államról (*Staat*) való tudás a geográfiai megközelítéssel kompatibilis fizikai, politikai leírásokat összefoglaló topográfiaiak (narratív művek, térképek, szótárak, lexikonok) feladatává vált. A vármegyeleírások koncepcionális megújítására így kevés lehetőség mutatkozott. Az újabb leírások általában csak tartalmi értelemben, az adatok pontossága, frissessége és az igazgatási feltételek változásainak tekintetében nyújtottak újat. Ahogy azt Tomka Szászky példája is mutatta, a század közepétől megjelenő geográfia újítása az átfogó földrajzi szemlélet érvényesítésében rejlett, aminek elsődleges célja ugyanakkor már nem az ország megismerése (a topográfiai anyag kiegészítése vagy pontosítása) volt. A németországi geográfiai transzferekben ebben az időben a Göttingen vonzásköréből származó földrajzi és világstatisztikai megközelítések számítottak népszerűnek. Utóbbiak Büsching és Johann Christoph Gatterer (1727–1799) művei révén már Windisch tájékozódásában is szerepet játszottak (Fodor 2006: 82; Windisch 1780: 15). Windisch még a magyarországi földrajzi-politikai keretek leírására koncentrált. Vele szemben Decsy Sámuelnél a geográfiai hagyományok viszont már egy tudatos statisztikai tárgyalásmód megalapozását szolgálták. Ennek egyik következménye az lett, hogy a szerző soha nem írt kifejezetten Magyarország-statisztikát. A református filozófia- és orvosdoktor esetében a geográfiai kötődés a Büschinggel való személyes ismeretség oldaláról is adott volt. Decsy a Frankfurt an der Oder, Utrecht egyetemeit, illetve Berlint is érintő peregrináció során (1771–1779/1782?)

⁴⁸ Hasonló jelenség volt megfigyelhető a (statisztikai) történeti-földrajzi helynévszótárakban és lexikonokban is. Amihez az is hozzájárult, hogy ezek a kezdeményezések csak a 18. század vége felé kezdték megkapni az addig hiányzó vármegyei támogatást. Az 1786-ban megjelent *Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*jának bevezetőjében Korabinsky utalt arra, hogy művével célja egy tökéletes atlasz (*Ideal Atlas*) megteremtése volt. Ehhez az ösztönzést pedig Mikoviny Sámuel és tanítványa, Andreas Erich Fritsch (1715–1778) térképei adták. A lexikon helyrajzi cikkei emellett már az új józsefi kerületi beosztást is alkalmazták. Vö. Korabinsky 1786: Vorbericht. Korabinsky műve hasonló módon inspirálta később Vályi András három kötetes *Magyar Országának leírása* c. (1796–1799) művét. Vályi az első könyv bevezetőjében tisztázta, hogy munkáját eredetileg fordításnak szánta, amelyhez az első kötet megjelenése után az adatszolgáltatásban is komoly segítséget nyújtó pártfogók (pl. Helytartótanács, Batthányi József érsek és herceg-prímás, gróf Széchenyi Ferenc) csatlakoztak. Vö. Vályi 1796–1799: Előbeszéd. Harmadikként megemlíthető még Karl Georg Rumi a századfordulón túl megjelent földrajzi szótára (*Geographisch-statistisches Wörterbuch des österreichischen Kaiserstaates*, 1809), amely az országleíró topográfia helyett már a teljes birodalmi geográfiai-politikai keretek rögzítését tűzte ki célul. Ehhez az inspiráció – elismerve Korabinsky és Vályi műveit – ismételtelen a németországi földrajzi szótárak szerzőitől (Mannert, Ehrmann, Winkopp) származott. Vö. Rumi 1809: III–IV.

ismerkedett meg a német geográfussal. Műveiről általában nagy tisztelettel írt, a szerző 1793-ban bekövetkezett haláláról pedig már a Magyar Kurír szerkesztőjeként számolt be.⁴⁹

Decsy publikációs tevékenysége 1788-ban vette kezdetét és – a *Pannóniai Féniksz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv* (1790) és *A' Magyar Szent Koronának és ahhoz tartozó tárgyaknak históriája* (1792) műveket leszámítva – a statisztikairás változatos megközelítése jellemezte (Decsy 1790; Decsy 1792).⁵⁰ A szerző műveiben ugyanakkor soha nem tért ki ennek módszerére. Magát a statisztikát a *Pannóniai Féniksz* egyik lábjegyzetében „az európai birodalmak és respublikák külső és belső állapotának tudományaként” definiálta, amelyet Nicolaus H. Gundling (1671–1729) hallei tanársága során alakult ki, majd onnan Achenwall, Schmauss és Totzen révén fejlődött (Decsy 1790: 219–220.) A szerző első műve a „török statisztikát” három kötetben tárgyaló *Osmanografia* (1788–1789) volt, amely az Oszmán Birodalom természeti-erkölcsi, polgári-katonai állapotát, valamint a magyar-török háborúk történeti leírásait és elbeszélését tartalmazta (Decsy 1789a; Decsy 1789b; Decsy 1789c). Az elrendezés szemszögéből a könyv első és második kötete a politikai leírásra koncentráltak. Az első könyvben a természeti-erkölcsi állapot alatt a geográfiára jellemző föld és népesség (*Land und Leute*) problematikával kapcsolatos témákat (úgy mint a török állam eredetét, fizikai-térbeli kiterjedését, a hozzátartozó területeket, hegységeket, vízrajzot, fontosabb városokat, településeket, erődítményeket, éghajlatot, betegségeket, természeti kincseket, kereskedelmet, illetve a népességszámot, a természeti-erkölcsi tulajdonságokat, öltözetet, vallást, nyelvet, nemek közötti viszonyokat, szokásokat) vizsgálta.⁵¹ A második könyv pedig a politikai igazgatás kormányzati, uralkodói, gazdasági, pénzügyi, törvényi, tartományi és hadászati feltételeit elemezte, amelyet a hadsereg szárazföldi és tengeri erejének, valamint a sereg hadászati stratégiájának bemutatása egészített ki (Decsy 1789b). A két kötet koncepcionálisan tehát már nem az ország (*regnum*) topográfiai-földrajzi-fizikai, hanem az állami és birodalmi (*Reichstaat*) kormányzatot működtető nevezetes részeket mutatta be. Decsy ebben a tekintetben – követve a 18. századi morális tudomány iránymutatását – a török birodalmat továbbra is egy romlásnak indult despotikus rendszerként értékelte, amelynek – ahogy azt az előszóban leszögezte – nem kívánta elhallgatni erőnyeit sem (Decsy 1789a: Az első ki-adásnak elő-járó beszédje).⁵² Habár a mű nagyjából német, francia és latin nyelvű történeti munkákra támaszkodott, a deskriptív-narratív elbeszélőmód keveredett a statisztikára jellemző komparatív-analitikus kifejtéssel.⁵³ A mű a korban használatos kategóriák értelmében egyedi

⁴⁹ Erről egy a peregrináció időszakból fennmaradt 1774. január 12-én Frankfurt an der Oderben kelt levelében számolt be patrónusának (feltehetően Beleznay Miklós, dunamelléki református egyházkerület gondnokának): „Kétséges Ki menetelő circumstantiaim között adni méltoztatott bölts tanátsinak meg gondolása elegendő okom vólt, hogy a' tudva lévő Conditionak amplectulasára készségemet mutassam. Geographiajáról isméretes Büssching Uram, kinek Muszka Országban egynéhány esztendőkéig való mulatása után, mint a' Borussiai Király Pensionariussának, mostani lakása Berlinben vagyon, az Innepekben itt meg fordúlt, kinek udvarlására véle már Berlinben ismerettséget vetvén el merttem, es dolgomat proponalni batorkottam.” MNL OL R 309 2. II. No./48. 3., 1. Decsy Büschingről írt nekrológia a Kurír 1793. jún. 14-én megjelent 26. számában jelent meg. Ld. Magyar Kurír 1793: 414–415.

⁵⁰ A két mű értelmezéséhez ld. Bodnár-Király 2012b; Bodnár-Király 2013; Bodnár-Király 2015a; Bodnár-Király 2017b. A *Pannóniai Féniksz*ről korábban Kornis 1927: 113–125. A Szent Korona-könyvről újabban Tóth 2016: 157–166. Decsy ilyen szemszögből a statisztikai kutatás a mai napig nem fedezte fel. Neve a legújabb életrajzi lexikonokból is kimaradt. Vö. Rózsa 2014.

⁵¹ A könyv ezt követően még külön kitért a vallás és társadalom, illetve a kereszténység és az iszlám kapcsolatára. Ld. harmadik és negyedik szakasz Decsy 1789a: 180–338, 339–396.

⁵² Az első és második kötetek 1788-as első kiadásához ld. Szilágyi 1991: 264–266.

⁵³ Decsy külön felrótta a magyarországi szerzőknek (Bonfini, Istvánffy, Béli), hogy szemben az angol, francia, német, svéd, olasz tudósokkal (Johannes Leunclavius, a whig történész Conrad Russell, Francesco Sansovino, az orvos Leonhard Rau(ch)wolf, a diplomata Sir Paul Rycaut, a kartográfus-geográfus Vincenzo Coronelli és Luigi Fernando Marsigli, a svájci származású katona és hadászati szerző Charles-Emmanuel de Warnery stb.) nem foglalkoztak behatóan a török-magyar

vagy speciális leírásnak minősült, amely így nem tárgyalta a statisztikákra jellemző európai államrendszerek kérdését.

Ezt a hiányt a szerző az 1794–1796 között kiadott *Magyar Almanakok*kal igyekezett pótolni. Az 1794-es programadó kiadás előszavában az újságkalendárium műfajához illeszkedve, mellékletként tervezte közreadni az egyes európai államleírásokat.⁵⁴ A bevezetőnek szánt *Európa közönséges statisztikája* mellett azonban csak a polinéziai geográfiát és a Batáviai Köztársaság alkotmányát tárgyaló részek jelentek meg (Decsy 1794: 33–172; Decsy 1795: iii–cxliv; Decsy 1796: ii–lviii).⁵⁵ A vállalkozás részleges megvalósulását feltehetően a visszaeső megrendelések, a rosszindulatú kritika, a háborús körülmények közepette átalakuló cenzúraviszonyok, illetve az 1797-es sajtóvétség tényezői egyaránt befolyásolták.⁵⁶ A szerző utolsó nyomtatásban megjelent művében, az 1803-as *Egyiptom ország rövid Historiájában* a statisztikaírás az eddiektől eltérő megközelítést követte. A Schlözer által később *Alte Statistikk*ként emlegetett műfaj lényege a geográfiai anyag elrendezésében is polgárjogot nyert történeti tagolás érvényesítése volt. A mű ehhez alkalmazkodva a tudományok bölcsőjének tekintett Egyiptomot az állami változások folyamatában ábrázolta. A szerzői intenciók azonban túlmutattak az egyszerű leírason. Az elemzés a felvilágosodás civilizatórikus elbeszéléseinek azon esetét tárta az olvasó elé, amely a fejlődésben visszaesett népek történetét mesélte el.⁵⁷ Ez a metanarratíva organikusan simult bele a szerző írásába és szorosan összefonódott a magyar nyelvűség, valamint a nemzeti karakter megőrzésének ügyével. Decsynél az anyanyelvű statisztikaírás ebben a felfogásban politikai, patrióta és tudományos minőséget egyaránt jelölt, amely a korábbi időszakokhoz képest sosem látott népszerűsége tette szert a 18. század utolsó évtizedében.

Összefoglalás

A tanulmány a statisztikatudomány előtörténeteként számontartott államleíró műfajok 18. századi színváltását követte végig. Ezek közül kiemelendő a történeti-topográfia és a (politikai) geográfia megközelítései, amelyek helyzeti előnyüket a statisztikával szemben egészen a 18. század végéig megőrizték. A tanulmány fontos megállapítását képezte, hogy a 18. században az államleírást a német tudástranzsferek egyoldalú, időről-időre megújuló dominanciája jellemezte: esőként a clüveri történeti-

---

háborúk történetével. Ilyen értelemben statisztikájával egy a magyarországi történetírásból hiányzó fejezetet szeretett volna pótolni. Vö. Decsy 1789a: Az első kiadásnak elő-járó beszédje.

⁵⁴ Az *Előjáró beszéd*ben a szerző hangsúlyozta, hogy az európai statisztika megjelentetésével egy korábbi tervét szándokozott megvalósítani. Decsy 1794: vi–vii.

⁵⁵ A polinéziai leírást a szerző saját elmondása szerint a 1794-es kiadványban említett Ausztrália létezésével kapcsolatos kételkedő vélemények miatt illesztette be. Vö. Decsy 1795: Előjáró beszéd, iii–iv.

⁵⁶ Ezt követően a Kurírt Decsy a korábban az újság melléklapjait szerkesztő Pánczél Dániellel (1759–1827) együtt vihette csak tovább. Összefoglalóan ld. Bodnár-Király 2015b: 32. Az 1797-es sajtóvéstégről ld. Kókay 1995: 322–326. Az almanakok nem csak az államleírások, hanem az tisztai adatközlés szemszögéből is fontos forrásnak bizonyultak. Az almanakokban így többek között megjelentek a német birodalmi fejedelmi, világi és egyházi tisztségviselők, valamint a magyarországi rendi, vármegyei, egyházi, iskolai hivatalnokok nevei is. Vö. Decsy 1794; Decsy 1795; Decsy 1796.

⁵⁷ „Egyetlen egy nemzetet sem mutathatnak sem a’ régi, sem az újabb historiák, melly a’ rajzoló – építő – véső – faragó – metző – festő – ’s aranyozó mesterségben annyira ment volna valaha, mint az Egyiptombéliek. Azok a’ ditsősséges, városok, templomok, paloták, obeliskusok, pyramisok, emlékeztető oszlopok, ’s több e’ félék, mellyeknek tsak homályos maradványai is bámúlva szemlélték a’ régi Görögök, Rómaiak, és a’ későbbi századokban élt tudósok, mellyeket a’ leg híresébb Olasz – Frantzia – ’s Anglia Országi mesterek is nemhogy egészen le másolni, de még tsak árnyékozni sem tudnak illendőképén, elegendő tanúbizonyságai lehetnek a’ régi Egyiptomi elmésségnek és talentumoknak, mellyeket gondolóra vévén, arra fakadunk, hogy a’ későbbi századokban élt meberi nemzetől a’ természet a’ maga édes anyai emlőit meg vonta. Egyiptomnak nem ezen mesterséges tsinálmányait, hanem azon tárgyakat kívántam én jelenvaló munkátskámiban illetni, mellyek annak természeti, erköltsi, vallás – tudomány – ’s kereskedésbéli mivoltát, polgári igazgatásnak formáját, belső és hadi erejét velünk bővebben meg esmértek, és azt is meg magyarazzák, mitsoda változásokon ment által azon virágzó nemzet, a’ Persáktól lett meg hódoltatása után, és mitsoda grádsokan esett a’ ditsősségnek leg felsőbb polczáról, mai boldogtalanságára alább alább.” Decsy 1803: v–vi.

topográfia, aztán a büschingi, gattereri (politikai) geográfia, végül pedig az achenwalli, schlözeri statisztika formáiban. A 18. századi németországi akadémiai világban végbemenő belső differenciálódás tehát hosszabb távon is befolyásolta a magyar recepciós folyamatot, a magyarországi államleírások hagyományos geográfiai-topográfiai megközelítésében azonban ezzel együtt sem következett be látványos változás egészen a század végéig. Ennek mögöttes okai – a szakirodalom megállapításaival szemben – nem az újító szellemiséget nélkülöző kiadványokban, mintsem az államiság eltérő hagyományaiban és a topográfiai, geográfiai tudás popularizálódásában voltak keresendők. A tanulmány további fontos megállapítását jelentette, hogy 18. századi államleírás egy sokkal heterogénabb jelenségként működött, mint ahogy azt az eddigi kutatások feltételezték. A történeti-topográfiai, politikai földrajzi és statisztikai megközelítések mellett legalább annyira fontos volt a felekezeti tagoltság. Utóbbi jelzésértékűnek bizonyult a tanulmány mottójának választott Pray György-idézetben, ahol az ex-jezsuita történész az államleírás katolikus, történeti és a protestáns, statisztikai megközelítésének különbségére reflektált. A tanulmány végül még kísérletet tett az államleírás és a mögöttük munkálkodó államiságképzetek összeegyeztetésére is. Ennek során arra a következtetésre jutott, hogy a történeti-topográfia összességében közelebb állt az államiságot (*regnum*) hagyományos, történetjogi érvekkel igazoló koncepcióhoz, míg a geográfia semlegesebb, leíró kategóriákban gondolkodva hatékonyan tudta kiszolgálni az új kormányzati idiómát jelentő *Gesamtstaat* érdekeit. Ezzel pedig utóbbi komoly riválisává vált a 18. század utolsó harmadában terjedő statisztikának. Habár a tanulmány külön nem elemezte a statisztika esetét, a *Staatenkunde* elterjedése előtti akadályok pont a történeti-topográfia gyökeresen eltérő, valamint a politikai geográfia nagyon is hasonló államiságképeiből fakadtak. Azaz a statisztika az államiság kérdését nem az ország (*regnum*) történeti-közjogi hagyománya, vagy a az ország fizikai-politikai kategóriái, hanem az adminisztratív állam (*Staat*) és a jó kormányzás (*Gute Polizey*) céljai felől közelítette meg.

BIBLIOGRÁFIA

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

MNL OL R 309 2. II. No./48. 3.

Decsy Sámuel levele ismeretlenhez, 1774. január 12.

Österreichische Nationalbibliothek Handschriften und Alte Drucken (ÖNB HAD)

ÖNB HAD Bibl. Pal. Vind. Cod. 4067–4071.

Arcana Hungariae Historia. Tomus I–V.

ÖNB HAD Bibl. Pal. Vind. Cod. 13792.

Antonii Bajtay e Scholis Piis portea Episcopi Transylvaniensis Statistica Regni Hungariae, quam tradidit Serenissimo Hereditario Regia Coronae Principi Archiduci, deinde Josepho II Rom. Imp. et Regi *ααα*.

NYOMTATOTT FORRÁSOK ÉS FORRÁSKIVÁNYOK

BÉL, Mátyás: Sopron vármegye leírása I. / Descriptio Comitatus Semproniensis I. Szerk., mut., jegyz. KINCSES Katalin Mária, ford. DÉRI Balázs, FÖLDVÁRY Miklós, TÓTH Gergely, ném. ford. TUZA Csilla. Sopron, Soproni Levéltár, 2001.

BEL, Matthias: *Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor. Tomus Primus, partis primae Cis-Danubialis, hoc est, Comitatus Arvensis et Trentiniensis. Praef. TÓTH Gergely, recens. GLÜCK László, GÖZSY Zoltán, TÓTH Gergely. Budapestini, Instituti Historici Academiae Scientiarum Hungaricae – Archivi Hungariae Regnicolaris, 2011.*

BEL, Matthias: *Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor. Tomus Secundus, partis secundae Trans-Danubianae, hoc est, Comitatus Soproniensis, Castriferrei, Szaladiensis et Vesprimiensis. Praef. TÓTH Gergely, recens. BENEI Bernadett, DÉRI Balázs, FÖLDVÁRY Miklós István, GLÜCK László, GÖZSY Zoltán, JARMALOV Rudolf, TÓTH Gergely. Budapestini, Instituti Historici Academiae Scientiarum Hungaricae – Archivi Hungariae Regnicolaris, 2012.*

BÉL, Mátyás: *Ung vármegye leírása. Ford., bev., jegyz. BENEI Bernadett, TÓTH Gergely. Budapest, Argumentum, 2014.*

BEL, Matthias: *Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor. Tomus Tertius, partis secundae Trans-Danubianae, hoc est, Comitatus laurinensis, Comaromiensis et Strigoniensis. Praef. Tóth Gergely, recens. GLÜCK László, GÖZSY Zoltán, TÓTH Gergely. Budapestini, Instituti Historici Sedes Centralis Studiorum Philosophicorum Academiae Scientiarum Hungaricae, 2016.*

BEL, Matthias: *Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor. Tomus Quartus, partis secundae Trans-Danubianae, hoc est, Comitatus Alba Regalis, Tolnensis, Simigiensis et Baranyiensis. Praef. TÓTH Gergely, recens. BENEI Bernadett, DÉRI Balázs, FÖLDVÁRY Miklós István, GLÜCK László, GÖZSY Zoltán, JARMALOV Rudolf, TÓTH Gergely. Budapestini, Instituti Historici Sedes Centralis Studiorum Philosophicorum Academiae Scientiarum Hungaricae, 2017.*

BEL, Matthias: *Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor. Tomus Quintus, partis tertiae Cis-Tibiscanae, hoc est, Comitatus Sarosiensis, Zempliniensis, Ungváriensis et Bereghiensis. Praef. TÓTH Gergely, recens. BENEI Bernadett, GÖZSY Zoltán, JARMALOV Rudolf, TÓTH Gergely. Budapestini, Instituti Historici Sedes Centralis Studiorum Philosophicorum Academiae Scientiarum Hungaricae, 2018.*

[BONBARDI, Michael]: *Topographia magni regni Hungariae, sive Nobilissimae ejus Ditionis, quam modo Hungariam dicimus, cum annexis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Serviae, & Bulgariae, &c. regnis; tum etiam Transylvaniae, Valachiae, Moldaviae, Provinciis. Viennae, 1718.*

[BONBARDI, Michael]: *Topographia magni regni Hungariae [...]. Viennae, 1750.*

BÜSCHING, Anton Friedrich: *Neue Erdbeschreibung. Erster Theil welcher Dänemark, Norwegen, Schweden, das ganze Rußische Kaisertum, Preussen, Polen, Ungarn und die europäische Turkey, mit denen dazu gehörigen und einverleibten Ländern, enthält. Hamburg, 1754.*

CLUVERII, Philippi: *Introductionis in Universam Geographiam, tam veterem quam novam. Libri VI. Amstelod., 1629.*

CLUVERII, Philippi: *Introductionis in Universam Geographiam, tam veterem quam novam. Tabulis Geographicis XLVI. Ac Notis nolim ornata a Johanne Bunone. Jam vero locupletata Additamentis & Annotationibus Joh. Frid. Hekelii & Joh. Reiskii. Amstelaedami, 1697.*

DECSY, Sámuel: *Osmanographia, az az: A' Török Birodalom' Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári, 's hadi állapotjának, és a' Magyar Királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása. Első Rész. Második, és imitt amott meg-jobbitattot ki-adás. Béts, 1789.*

DECSY, Sámuel: *Osmanographia, az az: A' Török Birodalom' Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári, 's hadi állapotjának, és a' Magyar Királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása. Második Rész. Második, és imitt amott meg-jobbitattot kiadás. Béts, 1789.*

DECSY, Sámuel: *Osmanographia, az az: A' Török Birodalom' Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári, 's hadi állapotjának, és a' Magyar Királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása. Harmadik Rész. Béts, 1789.*

DECSY, Sámuel: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv melyet írt D. Decsy Sámuel. Béts, 1790.*

DECSY, Sámuel: *A' magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak Historiája, melyet sok régi és újjább írásokból ki jegyzett, rendbe szedett, meg világosított, 's kedves Hazafiainak hasznokra közönségessé tett Decsy Sámuel. Béts, 1792.*

DECSY, Sámuel: *Magyar Almanak MDCCXCIV-ik esztendőre, melyben az Esztendőnek, Hólnapoknak, Heteknek, 's Napoknak Járásán, a' Hóldnak szokott változásain, a' Nap mindennapi fel-keleése 's el enyészése idejének szoros fel-jegyeztetésén kívül, minden Európai egyházi, 's világi Fejedelmeknek közönségessen, különösen pedig a' két Magyar Hazában közönséges hivatalokat viselő Hazafiainak neveik fel vagnak irattatva D. D. S. által. Béts, [1794].*

DECSY, Sámuel: *Magyar Almanak MDCCXCV-dik esztendőre, az Ó-Polynésiának históriájával egygyütt. D. D. S. által. Béts, [1795].*

DECSY, Sámuel: *Magyar Almanak MDCCXCVI-ik esztendőre mely 366 napból álló és e' folyó században a' 24-dik szökő estendő. D. D. S. által. Béts, [1796].*

DECSY, Sámuel: *Egyiptom ország rövid históriája, melyben annak régibb s később időkbéli bódlog s bódogtalan sorsa egyszersmind természeti, egyházi, polgári, tudomány mesterségés kereskedésbéli, nem különben hadi állapotja summásan le vagon írva. Béts, 1803.*

HEVENESI, Gabriel: *Parvus Atlas Hungariae sive Geographica Hungariae in 40. Tabellas Divisae descriptio. Viennae, 1689. Hrsg. Karl Nehring. München, Universität München, 1976.*

[HORVÁTH, Michael]: *Introductio ad Historiam Ungariae critico-politicam. Viennae, 1770.*

HORVÁTH, Michael: *Statistices regni Hungariae supplementa. Posonii, 1790*

HORVÁTH, Michaelis: *Statistica regni Hungariae, partium eidem adnexarum. Editio altera: auctior, et emendatior. Posonii, 1802.*

KORABINSKY, Johann Matthias: *Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn, in welchem die vorzüglichsten Oerter des Landes in alphabetische Ordnung angegeben, ihre Lage bestimmt*

---

und mit kurzen Nachrichten, die im gesellschaftlichen Umgange angenehm und nützlich sind, vorgestellt werden. Mit einer Postkarte durch deren Beyhilfe man sich einen vollständig Ideal Atlas dieses Reichs selbst entwerfen kann. Preßburg, 1786.

KOVÁCS, János: Az esztergomi érsekséget illető jószágoknak Geographico Topographica descriptiója 1736–1739. In: Az első magyar nyelvű leíró statisztika. Sajt. al. rend., bev. DÁVID Zoltán, T. POLÓNYI Nóra. Budapest, KSH Levéltára, 1980.

Magyar Kurír, Nro. 26., 1793. június 14.

MEUSEL, Johann Georg: Die Literatur der Statistik. Leipzig, 1790.

NOVOTNY, Honorati: Sciagraphia seu compendiaria Hungariae veteris et recentioris notitia historico-politica in qua status regni physicus, historicus, politicus, ecclesiasticus, litterarius, commerciorum, rei militaris, nec non administrationis aerarii ex probatis patriae, aliisque auctorum monumentis succinte privata opera exponitur, ac eruditorum iudicio substernitur. Pars I–II. Viennae, 1798.

NOVOTNY, Honorati: Supplementorum ad Sciagraphiam seu Hungariae veteris et recentioris notitia fasciculus I. Illyricum seu Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae descriptionem historico-politicam in compendium redactam continens. Viennae, 1800.

PAULY, Károly: Magyar Tiszti Írásmód a' polgári igazgatás' és törvénykezés' szótárával. Buda, 1827.

Philosophiai műszótár. Közre bocsátja a' Magyar Tudós Társaság. Buda, 1834.

PRAY, Georgii: Historia Regum Hungariae cum notitiis praeviis ad cognoscendum veterem regni statum. In tres partes divisa, [Pars primus]. Budae, 1801.

PUKY, Károly: Honni törvény-szótár, szerkesztette Bizáki Puky Károly. Pest, 1830.

PUKY, Károly: Honni törvény-szótár, szerkesztette Bizaki Puky Károly. Második kiadás meg-bővitve. Pozsony, 1831.

RUMI, Karl Georg: Geographisch-statistisches Wörterbuch des österreichischen Kaiserstaates, oder alphabetische Darstellung der Provinzen, Städte, merkwürdigen Flecken, Dörfer, Schlösser, Berge, Flüsse, Seen, Grotten u. s. w. des österreichischen Kaiserthumes. Mit möglichst-genauer Angabe ihrer Lage, Grösse, Bevölkerung, Produkte, Fabriken, Gewerbe, Handel, Bildungsanstalten u. s. w. Nach den neuesten und besten Quellen für Geschäftsmänner, Kaufleute, Zeitungsleser, Reisende und für Alle, die sich in der Erd- und Staatskunde der österreichischen Monarchie zu unterrichten wünschen. Mit einer Karte. Wien, 1809.

SCHÖDEL, Martinus: Disquisitio historico-politica, de regno Hungariae. Argentorati, 1630.

SCHWARTNER, Martin: Statistik des Königreichs Ungern. Ein Versuch von Martin Schwartner. Pest, 1798.

SCHWARTNER, Martin: Statistik des Königreichs Ungern. Ein Versuch von Martin Schwartner. Erster Theil. Zweyte verbesserte und vermehrte Ausgabe. Ofen, 1809.

[SZAITZ, Antal Mária]: Magyar és Erdély-országnak rövid isméréte melly e két országnak mind világi mind egyházi állapotját szem eleibe állítja. Pest, 1791.

[SZAITZ, Antal Mária]: Magyar és Erdély-országnak mind világi, mind egyházi történetei, mellyeket rövid sommába foglalt és a' mostani időkhez alkalmaztatott egy szabadon gondolkozó hazafi. Pest, 1793.

SZERDAHELYI, Gabrielem: *Celbriorum Hungariae urbium & oppidorum Topographia. Pars secunda Pannoniam novam complexa. Tyrnaviae*, [1718].

TIMON, Samuelae: *Imago Novae Hungariae, representans regna, provincias, Banatus, et comitatus ditionis Hungaricae*. Viennae, 1754.

TOMKA SZÁSZKY, Ioannis: *Introductio in orbis hodierni geographiam, ad adcuratissimas quasque calcographorum tabulas, methodo quantum eius fieri licuit facili, directoque ordine, adnexa simul naturalis atque civili regnorum habitus descriptione*. Posonii, 1748.

[TOMKA SZÁSZKY, Ioannis]: *Compendium Hungariae geographicum, ad exemplar Notitia Hungariae novae historico-geographicae, Matthiae Bel, in partes IV. ut pote, Hungariam Cis-Danubianam, Trans-Danubianam, Cis-Tibiscanam, Trans-Tibiscanam, et comitatus, divisum*. Posonii, 1753.

TOMKA SZÁSZKY, Ioannis: *Conspectus introductionis in notitiam regni Hungariae, geographicam historicam, politicam et chronologicam, inde a primis gentis et regionis hungaricae, originibus, usque ad aetatem nostram, breviter et succincte, per successiones temporum, productam*. Posonii, 1759.

[TOMKA SZÁSZKY, Ioannis]: *Compendium Hungariae geographicum, ad exemplar Notitia Hungariae novae historico-geographicae, Matthiae Bel, in partes IV. ut pote, Hungariam Cis-Danubianam, Trans-Danubianam, Cis-Tibiscanam, Trans-Tibiscanam, et comitatus, divisum. Editio tertia auctior & correctior*. Posonii et Cassoviae, 1779. *Törvénytudományi műszótár*. [Buda, 1843.]

TOMKA SZÁSZKY, János: *Magyarország első történelmi atlasza. Térkép-magy. Tóth Gergely, az Introductio ford., jegyz., és bev. tan. Tóth Gergely, Török Enikő*. Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 2004.

VÁLYI, András: *Magyar Országnak leírása, Mellyben minden hazánkbéli Vármegyék, Városok, Faluk, Puszták; uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú, és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, Földes Urok, fekvések, történettyek, külömbféle termésbéli tulajdonságaik, a' betűknek rendgyek szerint feltaláltatnak*. I–III. Kötet. Buda, 1796–1799.

[VERSEGHY, Ferenc]: *Lexicon Terminorum Technicorum az az Tudományos Mesterszókönyv*. Próba képen készítették némelly magyarnyelvszeretők. Buda, 1826.

WINDISCH, Karl Gottlieb: *Politisch-geographisch und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn*. Preßburg, 1772.

WINDISCH, Karl Gottlieb: *Geographie des Königreichs Ungarn. Erster Theil, mit Kupfern und einer illuminirten Landkarte*. Preßburg, 1780.

WINDISCH, Karl Gottlieb: Geographie der Großfürstenthums Siebenbürgen; oder der Geographie von Ungarn, Dritter Theil. Preßburg, 1790.

WINDISCH, Karl Gottlieb: Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch. Sajt. alá rend., bev., jegyz. Andrea Seidler. Budapest, Universitas Kiadó, 2008.

SZAKIRODALOM

BENEI Bernadett: Non tam stylo, quam veritati studuit. Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum c. munkájában. In: Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században. Szerk. KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, MOLNÁR Dávid. Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2017. 53–59.

BODNÁR-KIRÁLY, Tibor: Koronaeszmé és történelem. Vita a szent koronáról a 18. század végi Magyarországon. In: Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon. Szerk. SZIJÁRTÓ M. István – SZÜCS Zoltán Gábor. Budapest, Eötvös Kiadó, 2012. 170–191. [Talentum sorozat]

BODNÁR-KIRÁLY, Tibor: Szent Korona és nemzeti karakter a 18. század végének magyar eszmetörténetében. In: „Politica philosophiai okoskodás” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig. Szerk. FAZAKAS Gergely Tamás – MIRU György – VELKEY Ferenc. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013. 209–219.

BODNÁR-KIRÁLY, Tibor: Decsy Sámuel és a Pannóniai Féniksz. A „nemzeti karakter” fogalma a 18. század végi nyelv- és nemzetépítés diskurzusban. Aetas 30(2015a), 2. sz., 17–43.

BODNÁR-KIRÁLY, Tibor: Decsy Sámuel (1742–1816): orvos, tudós, lapszerkesztő (Vázlat). Kaleidoscope, 6(2015b), 10. sz., 25–36.

BODNÁR-KIRÁLY, Tibor: Kompiláció és rendszerezés Decsy Sámuel Pannóniai Féniksz című művében. ItK, 121(2017), 4. sz., 473–488.

CONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart – HAVERKATE, Görg – KLIPPEL, Diethelm – BOLDT, Hans: Staat und Souveränität. In: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Hrsg. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck. Band 6 St – Vert. Stuttgart, Klett-Cotta, 1990. 1–154.

DEÁK, Antal András: A „Hungaria Nova” megrajzolója Mikoviny Sámuel 1700–1750. Ford., kísérő tanulm. D. A. A. Budapest, Vízügyi Dokumentációs Szolgáltató, 1987.

ERŐS, Vilmos: Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története. Budapest, Ráció Kiadó, 2015.

FODOR, Ferenc: A magyar földrajztudomány története. Sajt. alá rend. DÖVÉNYI Zoltán. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2006.

GÁNGÓ, Gábor: Eötvös József Uralkodó eszméi. Kontextus és kritika. Budapest, Argumentum Kiadó | Bibó István Szellemi Műhely, 2006.

GILL, Graeme: *The Nature and Development of the Modern State*. New York, Palgrave Macmillan, 2003.

GUNST, Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2000.

HAAN, Lajos: Bél Mátyás. Székfoglaló értekezés. Budapest, MTA Könyvkiadó-Hivatala, 1879. In: *Értekezések a történelmi tudományok köréből*. 8. köt. Szerk. PESTI Frigyes. Budapest, MTA Könyvkiadó-Hivatala, 1880.

HORVÁTH, Róbert: Fényes Elek, a haladó magyar statisztikus és reformer (1807–1876). Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1957. [Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica Tomus III. Fasciculus 5.]

HORVÁTH, Róbert: *A magyar leiró statisztikai irány fejlődése*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Csoport, 1966. [A Népeségtudományi Kutató Csoport közleményei 13.]

HORVÁTH, Róbert: Magda Pál (1770–1841) a statisztikus és társadalomtudós. Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1968. [Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica Tomus XV. Fasciculus 3.]

HÓMAN, Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. In: *Uő.: Történetírás és forráskritika (Hóman Bálint munkái II.) I. kötet. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, [1920] 2003. 335–357.*

KALMÁR, János: Szatmár 1711. Vég, folytonosság, kezdet. *Századok*, 146(2012), 4. sz., 875–886.

KNEMEYER, Franz-Ludwig: Polizei. In: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Hrsg. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck. Band 4. Mi-Pre. Stuttgart, Klett-Cotta, 1978. 875–894.

KONTLER, László – TRENCSENYI, Balázs: Hungary. In: *European Political Thought 1450–1700. Religion, Law and Philosophy*. Eds. by Howell A. Lloyd, Glenn Burgess, Simon Hodson. New Haven – London, Yale University Press, 2007. 176–207.

KORNIS, Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. I. kötet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927.

KOSÁRY, Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Harmadik bőv. kiad. Budapest, Akadémiai, 1996.

KOVACSICS, József: Bevezetés a történeti statisztika forrásainak tanulmányozásába. In: *A történeti statisztika forrásai*. Szerk. KOVACSICS József. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957. 5–50.

KOVACSICS, József: *Államtudomány és a statisztika*. Budapest, 1958. [Kandidátusi disszertáció]

KÓKAY, György: *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

KÓKAY, György: *Könyv sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

KÓKAY, György: Decsy Sámuel sajtóvétsége 1797-ben. MKSZ, 111(1995), 3. sz., 322–326.

LAJTAI, L. László: „Magyar nemzet vagyok” Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa. Budapest, Argumentum Kiadó | Bibó István Szellemi Műhely, 2013.

LAKATOS, Pál – Zombori, István: Parschitius Kristóf leírása Csanád, Bodrog és Csongrád vármegyéről. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1980/1981, 1. sz., 221–245.

LÁNG, Lajos: A statisztika története. Bevezetésül Magyarország statisztikájához. Budapest, Grill Károly, 1913.

LISCHERONG, Gáspár: Pray György élete és munkái. Budapest, Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, 1937.

LUKCSICS, Pál: Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége. Veszprém, Egyházmegyei Könyvnyomda, 1914.

MÁRKI, Hugó: Schwarnter Márton és a statisztika állása a XVIII. és XIX. század fordulóján. Budapest, Politzer, 1905.

MÉSZÁROS, István: Statisztika – oktatás Magyarországon a XVIII. században. In: A Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának Évkönyve 1956-57. Budapest, Statisztikai Kiadóvállalat, 1958. 82–104.

MISKOLCZY, Ambrus: Jozefinizmus Tünderországban. Erdély történeti demográfiájának forrásai a XVIII. század második felében. Budapest, Tarsoly, 2013.

MISKOLCZY, István: Bajtay J. Antal. Budapest, Élet és Irodalom, 1914.

MIRU, György: Az alkotmányozás politikai nyelve 1848–49-ben. Budapest, L'Harmattan Kiadó – TIT Kosuth Klub, 2015.

POCOCK, J. G. A.: The Ancient Constitution and the Feudal Law: A Study of English Historical Thought in the Seventeenth Century. A Reissue with a Retrospect. Cambridge, Cambridge University Press, 1957.

REISZ, T. Csaba: Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében. Lipszky János és segítői térképészeti vállalkozásának ismertetése. Budapest, Cartofil, 2002.

REISZ, T. Csaba: Magyarország rövid földrajza. A Compendium Hungariae geographicum ismertetése. Fons, 10(2003), 2. sz., 291–318.

RÓZSA, Dávid (főszerk.): Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig. Szerk. KOVÁCS Csaba et al. Budapest, KSH Könyvtár, 2014.

R. VÁRKONYI, Ágnes: Végig nem vitt viták. A szatmári béke a történetírásban. Századok, 146(2012), 4. sz., 763–797.

SEIDLER, Andrea: „Stolz bin ich auf den Einfall, ein Ungarisches Magazin herauszugeben...” Die Korrespondenzen von Karl Gottlieb Windisch (Habilitationsschrift). Wien, Geistes- und Kulturwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, 2003.

SOÓS, István: Felzárkózás vagy lemaradás? Történetírás a 18. századi Magyarországon. In: CLIO INTER ARMA. Tanulmányok a 16–18. század magyar történetírásáról. Szerk. Tóth Gergely. Budapest, MTA TTI, 2014. 227–250.

STREIDL, Paul: Naturrecht, Staatswissenschaften und Politisierung bei Gottfried Achenwall (1719–1772). Studien zur Gelehrten-geschichte Göttingens in der Aufklärung. München, Herbert Utz Verlag, 2003.

SZABADOS, György: A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században. Budapest, Balassi Kiadó, 2006.

SZABADOS, György: Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811). A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről. In: CLIO INTER ARMA. Tanulmányok a 16–18. század magyar történetírásáról. Szerk. Tóth Gergely. Budapest, MTA TTI, 2014. 203–225.

SZÁNTAY, Antal: Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungsreformen Joseph II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden 1758–1790. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005.

SZIJÁRTÓ, M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Második jav. kad. Keszthely, Balaton Akadémiai Kiadó, 2010.

SZIJÁRTÓ, M. István: A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2016.

SZILÁGYI, Márton: Adalékok Decsy Sámuel Osmanografiájának kiadástörténetéhez. MKSZ, 107(1991), 3. sz., 264–266.

TESZELSZKY, Kees: Respublica et Status Regni Hungariae. Magyarország kora újkori reprezentációja Európában és a republikánus politikai gondolkodásban. Századvég, 16(2011), 61. sz., 97–105.

TOEWS, John E.: Church and state: the problem of authority. In: Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought. Eds. Gareth Stedman Jones, Gregory Claeys. Cambridge, Cambridge University Press, 2011. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521430562>

TÓTH, Árpád: Az evangélikus polgárság súlya és szerepe a Magyar Királyság kulturális, társadalmi és gazdasági életében, 1750–1850. In: Reformatio Nostra – Protestáns szellemi műhelyek (Tanulmányok). Szerk. Gyulai Éva, Tasi Réka. Miskolc, MTA MTB/MAB, 2017. 96–123.

TÓTH, Gergely: Bél Mátyás "Notitia Hungariae novae..." című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése. I. Kötet. Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007.

TÓTH, Gergely: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a *Collectio scriptorum Hungaricorum*. Magyar Könyvszemle, 127(2011), 2. sz., 173–192.

TÓTH, Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*. *Történelmi Szemle*, 55(2013), 4. sz., 593–617.

TÓTH, Gergely: Bél Mátyás, a történész. In: *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*. Szerk. Békés Enikő, Kasza Péter, Lengyel Réka. Budapest, MTA BTK TTI, 2015. 157–167.

TÓTH, Gergely: Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század). Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2016.

TÖRÖK, Enikő: Mikoviny Sámuel. Budapest, 2011. Elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/09500/09518/09518.pdf> (Letöltés: 2018. 10. 17.)

TÖRÖK, Zsolt: Bél Mátyás, Mikoviny Sámuel és a honismereti iskola. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2003.

ZÁSZKALICZKY, Márton: Eszmetörténeti szempontok a történeti alkotmányosság közép- és kora újkor magyarországi történetéhez. *Közjogi Szemle*, 8(2015), 3. sz., 14–25.

ZVARA, Edina: Egy tudós hazafi Bécsben. Görög Demeter és könyvtára. Budapest, OSZK – Gondolat Kiadó, 2016.